

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра педагогіки і психології (дошкільної та корекційної)
імені проф. Поніманської Т.І.

Дипломна робота на здобуття ступеня вищої освіти
«магістр»

на тему:

ФОРМУВАННЯ МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ МІЖ ДІТЬМИ У
РІЗНОВІКОВІЙ ГРУПІ

Виконала:

здобувачка 2 курсу спеціальності 012

Дошкільна освіта

Панько Ганна Олександрівна

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, професор

Безлюдна Валентина Іванівна

Рецензент:

кандидат педагогічних наук, професор

Міжнародного економіко-гуманітарного

університету імені академіка Степана Дем'янчука

Яницька Олена Юріївна

м. Рівне – 2020 рік

ЗМІСТ

Резюме.....	3
Вступ.....	4
 Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ДІТЬМИ В ГРУПІ ДИТЯЧОГО САДКА	
1. Стосунки між дітьми як психолого-педагогічна проблема.....	8
2. Вікова генеза міжособистісних зв'язків між дітьми у період дошкільного дитинства.....	15
3. Особливості комунікативної взаємодії дітей у різновіковій групі.....	22
4. Педагогічне стимулювання гуманістичних стосунків між дітьми.....	37
Висновки до 1 розділу.....	43
 Розділ 2. ФОРМУВАННЯ СТОСУНКІВ У РІЗНОВІКОВІЙ ГРУПІ	
2.1. Завдання та методика вивчення міжособистісних стосунків в групі дитячого садка.....	45
2.2. Особливості взаємодії між дітьми у різновіковій групі дитячого садка.....	47
Висновки до 2 розділу.....	58
 Розділ 3. ФОРМУВАННЯ ПРОДУКТИВНО-ГАРМОНІЙНИХ СТОСУНКІВ У РІЗНОВІКОВІЙ ГРУПІ ДИТЯЧОГО САДКА	
3.1. Завдання та методика розвивальної роботи по інтенсифікації соціально-педагогічних процесів у різновіковій групі.....	61
3.2. Реалізація програми стимулювання продуктивно-гармонійних стосунків у різновіковій групі «Рідний дім».....	63
Висновки до 3 розділу.....	76
Висновки.....	78
Список використаних джерел.....	82
Додатки.....	90

Резюме

Панько Ганна “Формування міжособистісних стосунків між дітьми у різновіковій групі” : кваліфікаційна робота. - Рівне, РДГУ, 2020. – 92 с.

Робота присвячена важливим аспектам педагогічної практики – вихованню дітей в умовах різновікової групи, формуванню стосунків між дітьми на засадах гуманізму, взаємодопомоги, визнання і підтримки. Різновікові групи у дитячих садках є не лише історичною спадщиною системи дошкільної освіти, а й важливим аспектом її сьогоденного існування. Вони створюються з різних причин, однією з яких є незначний обсяг дітей, що потребують суспільного виховання у дошкільному закладі, у невеликих населених пунктах.

Методика роботи з дітьми у різновіковій групі має свої специфічні особливості. Одна з ліній, яка постійно повинна розроблятися та реалізовуватися вихователем дошкільного закладу є спрямування системи зв'язків між дітьми у правильне русло, забезпечення належних умов соціалізації дітей різних вікових категорій.

Об'єктом дослідження є система міжособистісних стосунків у дитячій спільноті.

Предмет дослідження – особливості стосунків у різновіковій групі та їх формування.

У роботі описується сутність стосунків, їх особливості у дитячих спільнотах, специфіка взаємодії дітей у різновікових групах. Презентовано результати обстежень рівня сформованості дитячих взаємин. На основі встановлених закономірностей розроблена і реалізована педагогічна програма розвитку стосунків між дітьми різного віку в умовах одного дитячого формального об'єднання.

Ключові слова: різновікова група, стосунки, спілкування, взаєморозуміння, взаємодопомога.

ВСТУП

Дошкільна установа – унікальний освітній заклад, який не лише сприяє батькам у реалізації їх життєвих планів, побудові професійної кар’єри, а й здатний забезпечити простір для успішної соціалізації дитини, розвитку її комунікативних потреб, надбання досвіду взаємодії з рівними партнерами та авторитетними дорослими. Група дитячого садка – живий організм, у якому кожна дитина може відчувати себе щасливою, прийнятою іншими, чи навпаки зустрітися з першими утисками, нерозумінням, байдужістю. Від самопочуття дитини у групі залежить її емоційне благополуччя, ставлення до дитячого садка, бажання долучатися до спільних справ.

Тож не даремно, у державних та міжнародних законодавчих та правових документах особлива увага зосереджується на особливостях соціального простору, який створюється в дитячих дошкільних установах для кожного із їх вихованців.

У педагогіці і психології питання формування стосунків між дітьми піднімається уже досить давно. Історичні екскурси засвідчують, що особливості дитячої взаємодії в групах дитячого садка інтенсивно обговорювалися з 20 років ХХ століття. Особливо активно ці питання почали розроблятися із 60 років. Саме в цей час як в українських наукових школах (Л.Артемova, О.Киричук), так і у російських наукових лабораторіях (О.Радіна, Л.Пін’євська, В.Нечаєва), почали детально вивчатися ці питання. У 80-90 роках до цих наукових пошуків додаються роботи О.Кульчицької [37], Я. Коломінського [30], Т.Антонова [6], Т. Рєпіної [58], А. Рояк, Л. Загик, О. Кравцової, Г.С.Абрамова [1]. В.Авраменкова [2; 3].

Саме з цього періоду, у просторі наукових досліджень з’явилося і багато робіт по вивченню соціальної ситуації життєдіяльності змішаних груп, груп, які створювалися без дотримання вікового принципу розподілу вихованців. Зокрема, у роботах В.Гербової, А.Давидчук, В.Щур досліджувалася специфіка такої групи, вивчалися питання її розвиваючого потенціалу (Т.Доронова,

В.Щур, О. Малахова [41; 42], Є.Анохін [5] В.Кузьменко [36], В.Ясін [72]), аналізувалися питання значущості спілкування дітей молодшого віку зі старшими (О.Соловйова, Є. Тіхеєва), обговорювалися переваги різновікового складу дитячого об'єднання для мовленнєвого розвитку вихованців.

Для нашого дослідження особливу значущість має робота В. Бутенко, оскільки у ній вивчалися особливості міжособистісних відносин у різновіковій групі дитячого садка та дослідження [13] В.Федосової, С.Маркової по вивченню особливостей психологічного клімату дитячої спільноти [68]. Е.Н. Герасимова по організації роботи у різновіковій групі. Вищевказані дослідження свідчать про те, що різновікова група є більш психологічно комфортним і природним середовищем для розвитку дошкільника.

Варто зазначити, що групи із різновіковим складом дітей виникали з двох причин: у зв'язку із недостатньою кількістю дітей у певному населеному пункті для формування традиційних груп за принципом вікового розподілу та у зв'язку із проведенням наукових та практичних спостережень за життєдіяльністю різновікових дитячих спільнот. Однією із основних гіпотез, яка перевірялася при запланованому створенні таких груп, була ідея про зміни у формуванні «соціального Я» дитини за умови її спілкування з різними за віком партнерами. У наукових повідомленнях того часу наголошувалося, що зміни виникають як у особистісних структурах кожного із вихованців, так і у життєдіяльності всієї дитячої спільноти.

Практика створення змішаних груп зберігається і донині. Вони створюються за віковими ознаками, індивідуальними особливостями розвитку, характером родинних стосунків. Та якою б не була причина їх формування (недостатня кількість в дитячому садку дітей одного віку) чи ідея формування іншого типу внутрігрупового простору для розвитку дитини, для педагога важливо врахувати всі загрози і переваги, які виникають при застосуванні цієї організаційної форми життєдіяльності дітей у дитячому садку. Як зазначається у роботі В.Бутенко (2007) психологічний аналіз відносин дітей різного віку може висвітлити нові підходи до виховання моральних якостей особистості

дитини, її просоціального розвитку, оскільки контактна діада «старший-менший» має іншу специфіку, ніж взаємодія «рівний-рівному» [13].

Отже, в педагогічній і психологічній теорії і практиці стверджується, що різновікова взаємодія має позитивний вплив на розвиток як менших, так і старших членів дитячої спільноти. Все ж кількість наукових спостережень з цього питання є досить обмеженою (О.О. Вовчик-Блакитна, І.С. Деміна, А.С. Залужний, О. Малахова [42], І Печенко [50], Г.Смольнікова [64], В.Ясин [73]).

На сьогодні я працюю вихователем різновікової групи дитячого садка невеликого населеного пункту в Ратнівському районі Волинської області, тому питання стосунків між дітьми для мене має не лише теоретичне, а й практичне значення.

Мета нашої роботи полягає у вивченні особливостей стосунків між дітьми у різновіковій групі та пошуку шляхів їх формування.

Об'єктом дослідження є система міжособистісних стосунків у дитячій спільноті.

Предмет дослідження – особливості стосунків у різновіковій групі та їх формування.

Завдання дослідження:

- здійснити аналіз педагогічних та психологічних джерел, з метою визначення теоретичних підходів до проблеми стосунків між дітьми дошкільного віку у дитячих спільнотах;
- експериментально вивчити особливості соціальної взаємодії дітей у різновікових групах дошкільного закладу; проаналізувати динамічну структуру ігрових об'єднань у групі;
- виокремити основні типи ставлень дітей до членів дитячої спільноти.

В основу дослідження покладено *припущення* про те, що взаємодія між дітьми у змішаних за віком групах має свої специфічні особливості, які детерміновані системою зв'язків між дітьми різного віку, їх участю у різних

формах взаємодопомоги та її прийняттям. При цьому не лише вік, а й сформований індивідуальний досвід є предиктором вибору соціальних стратегій підтримки і сприяння одноліткам. Рівень різновікової взаємодії залежить від гармонійного поєднання потреби дитини у спілкуванні з партнерами іншого віку, позитивного емоційного ставлення до них, сформованості передумов соціальної ініціативи дітей, проявів уваги до молодшого або ж старшого партнера.

Методи дослідження: У процесі реалізації завдань дослідження на різних його етапах використовувався комплекс методів. До теоретичного блоку увійшли такі методи: аналіз, систематизація, узагальнення даних психолого-педагогічних досліджень та матеріалів нормативних документів. До емпіричного блоку ми включили: спостереження (включаючи хронометроване), бесіди, опитування, психолого-педагогічний експеримент; аналіз та синтез емпіричного матеріалу, його кількісну та якісну обробку.

Апробація роботи. За результатами дослідження були підготовлені виступи: на звітній науково-практичній конференції РДГУ (2020 р.), на методичній нараді у дошкільній установі с. Прохід; опубліковане наукове повідомлення «Особливості комунікативної взаємодії дітей у різновіковій групі» у збірнику наукових матеріалів здобувачів вищої освіти РДГУ «Студентський дайджест», 2020, № 1, С.109-110, на VII Республіканській науково-практичній конференції студентів і магістрантів «Психологія : крок у науку», яка проходила на базі Брестського державного університету імені О.С. Пушкіна (Республіка Білорусь).

База дослідження: дитячий садок с. Прохід Ратнівського району Волинської області. У дослідженні брали участь 20 дітей дошкільного віку. Віковий діапазон учасників від 1 року 9 місяців до 6 років 1 місяців.

Структура роботи. Магістерська робота містить резюме, вступ, три розділи, висновки по розділах, загальні висновки, список використаних джерел, додатки. Робота містить 5 рисунків та 3 таблиці. Загальний обсяг роботи 92 сторінки. Обсяг використаних джерел 75, з них 2 англомовні.

Розділ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ДІТЬМИ В ГРУПІ ДИТЯЧОГО САДКА

1.1. Стосунки між дітьми як психолого-педагогічна проблема

Вивчення спілкування і стосунків між дітьми в дитячих спільнотах є традиційним у вітчизняній та зарубіжній педагогічній та соціально-психологічній науці. Перші згадки про особливий тип взаємовідносин, які формуються між дітьми у дитячих колективах можна помітити ще у наукових джерелах ХІХ ст. У роботах Л. Толстого ми знаходимо ідеї про унікальне явище, яке письменник назвав «духом школи». У сучасній психолого-педагогічній літературі це поняття визначається як соціально-психологічний клімат, атмосфера дитячої групи. Проблема взаємних впливів дітей один на одного знаходить відображення і в роботах інших визначних психологів та педагогів початку ХХ століття. Центральною лінією аналізу у той час, було питання домінування, підпорядкування та лідерства. Вагомий вклад у розвитку зазначеного питання мала концепція В. Бехтерева, яку він висвітлив у праці «Коллективна рефлексологія» [3].

Значний вплив на розробку проблеми дитячих колективів та взаємостосунків у дитячих групах здійснив Г. Фортунатов. Автор висвітлював значущість та самодостатність проблеми дитячих колективів. Він одним із перших намагався класифікувати типи колективів, стверджуючи, що соціальні спільноти не є звичайною сукупністю індивідів. Колектив є системою співіснуючих особистостей. Він має як джерела до об'єднання, так і схильність до організації та поступового структурування.

За Г. Фортунатовим колектив визначається як реально існуюча сукупність особистостей у стадії формування, що поєднані однією спільною діяльністю, виконанням соціальних завдань у процесі тривалої взаємодії та спілкування. Аналіз показує, що автор виконав перші спроби здійснити розподіл членів

спільноти за ознаками особливостей поведінки та деяких індивідуальних характерологічних якостей. Ці особливості дітей мають великий вплив на формування процесів спілкування у групі [52]. В історичному плані цікавими є і співзвучні до попередніх ідей думки відомого у свій час вченого Г. Рокова. Він наголошує, що дитячий колектив, як і інші дитячі спільноти, має певне організуюче значення. У шкільному колективі досить швидко встановлюються такі правила поведінки та спілкування, які ніколи не складуться в умовах регламентованих контактів на навчальних заняттях.

У літературі зазначається, що незважаючи на певну розмитість комунікативної функції дитячого колективу, цьому питанню присвячується досить багато наукових досліджень (В.Авраменкова [2], Д.Майєрс [39]). Це зумовлено значущістю процесів, що відбуваються у дитячих спільнотах і їх суттєвого впливу на самопочуття дитини в групі дитячої установи чи школи. Вивчення взаємостосунків у дитячих спільнотах, проведене в руслі соціометричних технологій (Т.Антонова [6], Я.Коломінський [30], Т.Репіна [58]), показало, що між дітьми існують складні відносини, які несуть на собі відбиток реальних соціальних впливів, що існують і у дорослому світі. Дослідження дитячих колективів у процесі наукових спостережень виявили певні фактори, які, пов'язані з формуванням дитячих груп. Ще у роботах Дж. Морено ми знаходимо думки про те, що діти молодшого шкільного віку утворюють доволі стабільні колективи і члени цих дитячих об'єднань мають певний соціальний статус, рівень визнання, у залежності від інтелектуального розвитку і сімейного добробуту батьків [4].

У наш час зацікавленість до вивчення стосунків у дитячих спільнотах посилюється. Це пов'язано з тим, що і дошкільний заклад, і школа завжди спрямовані на реалізацію виховних функцій. Як зазначають В. Авраменкова дитина це член маленького дитячого суспільства з його інтересами, потребами, зв'язками, що має своє неповторне місце у дорослому суспільстві [3]. Спілкування з друзями на думку А.Мудрика, поступово виокремлюється у абсолютно самостійну діяльність [44]. Вона функціонує як самостійна

комунікативна діяльність. Об'єктом цієї діяльності є не просто інша людина, а рівний партнер. Одним із виявів цієї діяльності є система вчинків дітей відносно один одного [1; 2; 3].

Обговорюючи наслідки співжиття дітей у групі, вчені наголошують, що у групі ровесників дитина оволодіває соціальними формами поведінки, вона вправляється у реалізації норм і правил, які засвоєні у процесі спілкування з дорослими. Діти навчаються орієнтуватися на вимоги групи, які постають перед ними у формі певних рольових очікувань оточуючих. Фактично діти вправляються у виконанні системи соціальних ролей, набувають здатність підтримувати певну систему міжособистісної взаємодії, яка сформувалася у конкретній групі. Прийняття групою, забезпечує дитині можливість до самоутвердження та формування позитивного самосприйняття і поваги. Це основа розвитку соціальної впевненості, активності, позитивного самосприйняття [7]. У колі ровесників відбувається інтенсивний розвиток механізмів міжособистісного сприйняття і розуміння. У подальшому, саме на їхній основі відбувається формування таких якостей особистості дитини, як здатність до емпатії та співчуття, прагнення до надання активної підтримки і сприяння оточуючим. У дітей розвивається здатність відчувати радість за успіхи однолітків, а також якості, що забезпечують здатність дитини до самопізнання [2].

При аналізі стосунків у дитячих групах у науковій літературі багато уваги приділяється питанню «вибірковості» [12]. Навіть у групах дітей дошкільного віку диференціація партнерів за критерієм симпатії простежується досить чітко. Дослідження В.Авраменкової засвідчують, що дитячий світ надзвичайно складний і підстави для ігнорування чи вибору партнерів можуть бути досить різноманітними [3]. Особливу роль у формуванні дитячих стосунків має спільна діяльність (Н. Гавриш [17], Е. Герасимова [19], Т. Поніманська). У працях, присвячених дослідженню груп і колективів, вказується на вплив організації сумісної діяльності на становлення міжособистісних стосунків, а також зворотній вплив міжособистісних стосунків на становлення

згуртованості колективу. Становище особистості у групі фіксується у понятті соціально-психологічний статус [4; 52; 53].

Дослідження соціально-психологічного статусу як наукової і практичної проблеми в педагогічній науці і практиці дозволило виокремити характеристики об'єктивного становища дитини в системі міжособистісних стосунків (ставлення до неї однолітків, зумовлене, перш за все, дотримання дитиною групових норм, слідування вимогам) і суб'єктивна атрибуція особистістю свого об'єктивного положення у групі (його розуміння, суб'єктивне оцінювання, переживання, очікування певного ставлення від однолітків та інтелектуально-емоційний відгук на нього). Вивченню різноманітних аспектів становлення статусу дитини у колективі ровесників присвячено багато робіт як вітчизняних, так і зарубіжних психологів [37; 42; 57; 58].

Широта обговорення проблеми спонукає до виокремлення основних спрямувань досліджень, виокремлення основних концептуальних ліній. На основі аналізу літератури можна виокремити **дві лінії** у вивченні зв'язків у дитячих об'єднаннях. Зокрема до першої можна віднести дослідження, присвячені аналізу взаємозв'язку між статусом та якостями особистості членів групи, що обумовлюють місцезнаходження в об'єднанні. Так, у дослідженнях білоруських психологів (А. Реан, Я. Коломинський [57] та російських вчених Т. В. Антонова [6]) простежено вплив чинників, які стосуються зовнішності та поведінкових проявів дитини. Численні дослідження (роботи О.Кульчицької [37], Л.Артемової, І. Д. Бех [10], О.Кононко, О.Малахової [42]) доводять вирішальне значення для виникнення дружби і симпатії між дітьми тих якостей, які пов'язані з моральними надбаннями дитини, її особистісними рисами, навичками поведінки, соціальною компетентністю. Ряд авторів (А.Реан, Я.Коломинський [57], Г.Іванова, В.Мухіна) присвятили свої роботи вивченню зв'язку між соціометричним статусом і рівнем розвитку здібностей особистості. Об'єктом окремих досліджень (Л.Артемова, В. Кузьменко [36]) є зв'язок між положенням дитини в групі та досвідом її спілкування з

однолітками, а також вплив мовленнєвого розвитку на процес формування статусу. Нам особливо імпонують дослідження, виконані під керівництвом М.Лісіної [38]. Вони переважно мають досить просту схему, але завдяки їх проведенню було здійснено багато відкриттів у сфері генези комунікативної діяльності дітей. Зокрема встановлено, що психологічною основою популярності школярів серед ровесників є здатність адекватно задовольняти різні за змістом комунікативні потреби.

Друга група досліджень присвячена аналізу зовнішніх чинників, що детермінують статус дитини. У цих роботах особлива увага зосереджується на впливах сім'ї, системі родинних стосунків [46; 52; 58].

При розробці питань міжособистісних стосунків між дітьми вчені спираються на ідеї М.Обозова (2006) щодо специфіки стосунків взагалі. Зокрема, щей у роботах цього психолога зазначається те, що все розмаїття явищ, які виникають у процесі соціальної взаємодії, увесь їх різносторонній діапазон передбачає врахування трьох основних груп явищ : сприйняття і розуміння людьми один одного; наявність міжособистісна привабливості (чи її відсутності); різноманітний взаємовплив і трансактну поведінка (зокрема, рольова) [45].

При спілкуванні дошкільників відмічається різноманітність комунікативних дій, широта їх діапазону, нестандартність і не регламентованість спілкування, перевага індивідуальних дій дитини над діями у відповідь партнеру. Дитина сперечається з однолітком, нав'язує свою волю, заспокоює, вимагає, наказує, обмежує і т. д. Якщо при спілкуванні з дорослими діти дотримуються певних загальноприйнятих норм поведінки і вдвічі частіше приймають та підтримують ініціативу дорослого, то при спілкуванні з однолітками, вони використовують несподівані дії і рухи, для яких характерна особлива розкутість, не заданість ніякими зразками (кривляння, передражнювання). Саме одноліток створює умови для індивідуальних, ненормативних, вільних проявів [57].

Як видно з аналізу психологічних і педагогічних робіт, важливою лінією аналізу є вивчення структури стосунків у дитячих спільнотах. Різні автори виокремлюють різні аспекти. Зокрема, психолог Я. Коломинський за основу виокремлення структури зв'язків між дітьми бере поняття «міжособистісна взаємодія», яке включає в себе спілкування, взаємини і взаємооцінювання [30]. У відповідності до цих критеріїв автором рекомендується і комплекс діагностичних процедур:

- методи спостереження, спрямовані на процеси безпосередньої взаємодії (для вивчення внутрішньо групового спілкування);
- соціометричні процедури (для вивчення симпатій і антипатій між дітьми);
- оціночні методики (для вивчення положення дитини в системі взаємооцінок).

У роботах Т. Репіної за основу виокремлення структури міжособистісних процесів у дитячій групі використовуються **три основних поняття**: «спілкування», «взаємодія», «міжособистісні стосунки» [58]. Відповідно до цього російський психолог виокремлює три основні структури в міжособистісних процесах:

- актометрична структура - це об'єктивні взаємозв'язки між дітьми, що виникають при взаємодії у спільній діяльності і реальних комунікативних контактах. Для вивчення актометричної структури групи Т. Репіна пропонує використовувати добре відому методику одномоментних зрізів структури групи у вільній взаємодії;
- соціометрична структура - сфера бажаного спілкування дитини з однолітками, її вибіркові ставлення до дітей, які характеризуються симпатією чи антипатією відносно них. Однією із широко використовуваних психодіагностичних технологій для вивчення соціометричної структури об'єднання Тетяна Репіна пропонує соціометричну гру «Секрет»;

- перцептивна структура складається з існуючих у групі взаємних оцінок. Для вивчення цієї структури пропонується використовувати методику вивчення оціночних відносин (оціночний експеримент).

На основі експериментального вивчення процесів, що відбуваються у групі, Т. Репіна виокремлює їх три компоненти :

- поведінковий, який об'єднує спілкування, взаємодію у процесі спільної діяльності, набір поведінкових реакцій членів спільноти;
- емоційний, що втілюється у міжособистісних відносинах (Сюди входять як ділові відносини у ході спільної діяльності, так оціночні ставлення та в решті особистісні відносини);
- гностичний. До гностично-когнітивного компоненту психолог відносить сприйняття та розуміння дітьми один одного. Отже, у цьому контексті мова йде про розвиток механізмів соціальної перцепції, результатом яких є здатність до взаємооцінювання та самопізнання [31]. При цьому Т. Репіна передбачає, що у дошкільнят проявляється феномен взаємозв'язку і взаємопроникнення різного типу взаємовідносин [58].

З точки зору якісних характеристик виокремлюють три види стосунків у дитячих спільнотах:

Зокрема, перший вид зв'язків отримав назву функціонально-рольові стосунки. Вони виявляються і формуються у різних видах життєдіяльності дітей: ігровій, продуктивній, трудовій, навчальній. У процесі цих відносин дитина засвоює моральні норми і способи поведінки в групі під безпосереднім контролем вихователя.

Друга група об'єднує емоційно-оцінні відносини між дітьми. Вони характеризують здатність дитини оцінювати поведінку та діяльність однолітків під кутом зору засвоєних правил. У таких відносинах на перший план виступають емоційні переваги, такі як симпатія, дружня прихильність антипатія, ворогування. Ці переваги в онтогенезі виникають досить рано і можуть бути обумовлені або моментами сприйняття, або оцінкою дорослого.

На ці стосунки може впливати також попередній досвід спілкування з однолітками.

Третю групу стосунків складають особистісно-сміслові відносини між дітьми. При даному різновиді взаємозв'язків в дитячій групі цілі і мотиви однієї дитини стають значущими для її однолітків. Мотиви дитини стають особистісними за умови, що інші діти починають переживати за неї.

Отже, у віковій і педагогічній психології проблема спілкування і стосунків між дітьми у період дошкільного віку розробляється в декількох напрямках [38]. Зокрема, спілкування вивчається як особлива форма індивідуальної діяльності, яка має свої спонуки, мотиви, задачі й засоби. В рамках цього підходу показано, що потреба у спілкуванні є першою соціальною, власне людською потребою, виділені генетично вихідні форми спілкування, його умови виникнення і мотиви (О. Запорожець, М. Лісіна [38], А.Реан, Я. Коломінський [57] та інші).

Аналіз наукової літератури засвідчує, що проблема стосунків у дитячих формальних групах належить до актуальних напрямків теоретичного і експериментального аналізу. Вона має історичні корені і зберігає свою значущість і в наш час. Значущими питаннями, які обговорюються є виокремлення загальних закономірностей виникнення і розвитку зв'язків між дітьми, їх особливості та детермінація.

1.2. Вікова генеза міжособистісних зв'язків між дітьми у період дошкільного дитинства

Згідно теми нашого дослідження ми зосередили увагу на аналіз і розвитку стосунків між членами дитячих об'єднань. Оскільки у ранньому віці стосунки між дітьми лише започатковуються, головну увагу ми спрямували на наступних вікових періодах – дошкільному та молодшому шкільному віці. Формування у дітей здатності жити в організованих спільнотах, налагоджувати взаємозв'язки не лише з дорослими, але й рівними партнерами – одна з важливих ліній

особистісного та соціального розвитку в період дошкільного дитинства [1; 2; 3; 10; 11; 30; 58]. Міжособистісні стосунки між дітьми проявляються у діяльності (переважно ігровій), комунікативних процесах та соціальному сприйняттю. Як засвідчують життєві спостереження та наукові дослідження, у групі дитячого садка існують відносно тривалі прихильності між дітьми, простежується вибіркова диференціація у стосунках дошкільників, їх стійке положення в групі однолітків.

Дослідження показують, що у період дошкільного дитинства між дітьми налагоджуються доволі складні відносини. Задовго до того, як в процесі організованої педагогом сумісної спільної діяльності сформуються ділові контакти, між дітьми налагоджуються особисті стосунки, що базуються на почуттях симпатії та антипатії [58]. Особисті взаємовідносини суттєво впливають на формування дошкільника, визначаючи його соціальне становлення. Товариство однолітків забезпечує для дитини формування самосвідомості та самооцінки, розгортання особистісних самовиявів та розвиток оригінальності, креативності та в цілому – індивідуальності. У спілкуванні з ровесниками діти вчаться проявляти щедрість, толерантність, чуйність, у них формується здатність до взаємодопомоги іншому, здатність сприяти один одному, тобто тут беруть свій початок перші паростки доброзичливого ставлення до оточуючих людей та своїх ровесників.

У дошкільному дитинстві проявляється феномен взаємозв'язку та взаємопроникнення різного виду відносин [30; 58]. Партнерів для ігор дошкільнята обирають враховуючи інтереси сумісної діяльності, а також позитивні якості однолітків (Т. Репіна). В основі формування міжособистісних відносин та прихильностей лежить задоволення комунікативних потреб. У разі, коли зміст спілкування не відповідає рівню комунікативних потреб дитини, привабливість партнера зменшується. Найчастіше перевага надається дітям, які демонструють доброзичливу увагу до партнера – доброзичливість, чутливість до взаємодії однолітка (М. Лісіна [38]). Популярні діти самі мають яскраво виражену потребу в спілкуванні, яку прагнуть задовольнити [62].

Вивченню міжособистісних відносин у дошкільних групах присвячено багато досліджень. Як зазначається у науковій літературі, саме в дошкільному віці вдається простежити трансформацію вимог, що пропонуються соціумом, у вимоги, які дитина адресує своїм ровесникам і самій собі, в еталони моральної самооцінки й оцінки. Важливою лінією аналізу є вивчення мотиваційних основ взаємодії між дітьми. Я. Коломинський зазначає, що до основних мотивів вибору партнерів у дошкільних спільнотах можна віднести: здатність до виокремлення спільної діяльності, продукування загальної позитивної оцінки однолітка; виокремлення успіхів у діяльності; конкретні якості однолітка; оцінки зовнішності однолітка. Значущу роль мають також моральні оцінки партнера, вказівки на відсутність негативних якостей [30, с. 265].

За результатами існуючих психологічних експериментів популярність або непопулярність кожної дитини серед однолітків визначається в першу чергу рівнем розвитку її комунікабельності та навичок соціального спілкування, рівнем ігрових умінь, а також якостями особистості, які здатні викликати наближення чи відторгнення, антипатію чи байдуже ставлення інших дітей. Найбільш значущими рисами «зірок» виявилися якості, які забезпечують реалізації статусу хорошого партнера по грі: уміння пропонувати сюжетну лінію, організувати гру, дружелюбність у процесі розподілу ролей, здатність внести у ігрову діяльність щось нове, збагатити сюжет. Важливими є також такі якості як охайність, акуратність, уміння і наявність у дитини прагнення надавати допомогу товаришу, подільчивість, доброта, дружелюбність, приваблива зовнішність. Значущу роль мають і такі риси, як загальний розвиток, наявність креативних здібностей [46].

Стосунки між дітьми мають досить широкий спектр виявів. Дошкільнята дружать, допомагають один одному, сваряться, ревнують, миряться, ображаються. Всі ці різновиди зв'язків гостро переживаються дитиною. З однолітками діти спілкуються по-іншому, ніж з дорослим. Ці контакти, перш за все є більш емоційно насичені. Контакти дошкільнят відрізняються підвищеною розкутістю та емоційністю. Якщо з дорослим дитина зазвичай

розмовляє відносно спокійно, то для розмов з однолітками, можуть використовуватися крик, різкі інтонації, сміх. У спілкуванні однолітків спостерігається значно більше експресивних проявів, які виражають різні емоційні стани - від різкого обурення до бурхливої радості, від ніжності та співчуття – до сварки. З дорослими дитина, зазвичай, робить спробу вести себе рівно, без бурхливих емоційних проявів. Емоційна насиченість контактів дітей дошкільного віку веде до того, що з чотирирічного віку більш привабливим партнером для малюка стає одноліток, а не дорослий. Із середини дошкільного дитинства діти усвідомлюють потребу у спілкуванні з рівними партнерами, і чітко слідує цій установці [16].

Другою особливою рисою контактів дошкільників з однолітками є їх не регламентованість та нестандартність. Якщо в спілкуванні з дорослим навіть найменші діти дотримуються певних норм поведінки, то при взаємодії з однолітками вони ведуть себе невимушено. Їх рухам властива особлива розкутість і природність.

Вивчення генетичних аспектів проблеми стосунків показує, що протягом дошкільного дитинства відбуваються інтенсивні зміни у розгортанні соціальної взаємодії з однолітками. У період молодшого дошкільного віку діти не виявляють особливої схильності до побудови зв'язків з однолітками. У переважній більшості діти граються поряд, але не разом [6; 8; 14]. Молодший дошкільний вік характеризується індиферентно-доброзичливим ставленням дитини до інших дітей. Трьохрічні діти ведуть себе досить байдуже відносно дій однолітків та тих оцінок, які звучать на його адресу від дорослого. Однак в конфліктних ситуаціях вони найчастіше поступаються на користь інших - віддають свої іграшки, поступаються чергою і т.д. Це свідчить про те, що в цьому віці одноліток ще не відіграє суттєвої ролі в житті дошкільника. Дитина не звертає особливої уваги на діяльність і емоційний стан однолітка, проте його присутність сприяють підвищення загальної активності і емоційності. Дане судження підтверджується прагненням дітей до емоційно-практичної взаємодії, наслідуванням рухів однолітка.

Як зазначає А.Мудрик [44], з віком ставлення дошкільників до однолітків змінюється, вони оцінюють один одного не тільки за діловими якостями, а й за особистісними якостями.

З середини дошкільного періоду відбуваються значні зрушення у ставленні до однолітків [46]. Картина взаємодії дітей суттєво змінюється. Починаючи з чотирьох років для більшості дітей, особливо тих, хто відвідує дитячий садок, спілкування з однолітком стає привабливішим за взаємодію з дорослим, і займає центральне місце у життєдіяльності дитини. Дошкільнята вже абсолютно свідомо вибирають суспільство однолітків. Вони усвідомлюють привабливість спільних ігор. Однолітки стають для них більш привабливими партнерами, ніж дорослі [17]. Процеси, що відбуваються у цей період вказують на якісну перебудову як стосунків з однолітками, так і ставлення до них. Суть цієї психічної перебудови в середньому дошкільному віці полягає у тому, що діти починають ставитися до себе через призму іншої дитини. Одноліток стає об'єктом постійного співставлення із самим собою. Мета цього порівняння полягає не у пошуку схожості, виокремленні спільних рис, а, навпаки, у протиставленні самого себе, своїх умінь і бажань іншому. Як зазначає Л.Тарасюк (2014), завдяки порівнянню своїх якостей, своїх умінь і навичок з такими ж характеристиками однолітків дитина може зрозуміти себе, здійснити первинну самооцінку своїх особистісних надбань, які є важливими, насамперед, у порівнянні з іншими. За цих умов дитина починає сприймати себе дзеркально, очима інших дітей. Таким чином у процесі ігрової взаємодії розвивається як самосвідомість дітей, так і формування основ ситуативно-ділового та особистісного спілкуванні [68, 653].

Поряд з потребою у спільній грі, у дитини 4-5 років зазвичай формується потреба у визнанні та повазі однолітка (Ю.А Приходько [54], Т. Репіна, А. Рояк [58], В. Мухіна). Дослідження показують, що значну роль у цьому процесі відіграє становище дітей в ролевих іграх. Статусні позиції дітей у грі не однакові. Одні з них піднімаються на домінуючі позиції, виконуючи роль ведучих, у той час як інші змушені підпорядковуватися їм і виконувати в ролі

ведених. Позиції дітей і рівень їх популярності у дитячій спільноті зумовлені перш за все рівнем оволодіння ігровими, організаторськими і комунікативними вміннями. Базова потреба в прийнятті провокує багато проблем у стосунках дітей середнього дошкільного віку. Вона стає причиною виникнення конфліктної взаємодії між дітьми. Прагнення привертати увагу інших, стежити за ставленням однолітків породжує виникнення напруження у стосунках, вияву образ у відповідь на відсутність уваги з боку партнерів [60]. В цілому, у цей віковий період, дитині значно важливіша її власна активність, ніж увага до ініціатив однолітка. Тому, у більшості випадків, діти важко налагодити співпрацю із урахуванням інтересів усіх учасників взаємодії. Особливо яскраво це виявляється в неможливості продовжити і розвинути діалог, який розпадається через нездатність почути партнера і правильно прореагувати на його позиції. Кожен говорить про своє, демонструє свої вміння і досягнення, при цьому особливо не реагуючи на висловлювання партнера. У дитячому спілкуванні у середньому дошкільному віці з'являється елементи конкурентності, схильності дітей до певної змагальності у процесі організації гри і її реалізації. Дитина починає пильно стежити за тим, що роблять інші, все чіткіше проявляються програми взаємооцінювання та самооцінювання. Успіхи і помилки інших набувають для дитини особливого значення. Фактично на цей період припадає формування ситуативно-ділової форми взаємодії з однолітками. Результати досліджень довели, що з віком розширюється коло спілкування дошкільників з однолітками, збільшується його інтенсивність та екстенсивність. У реальному повсякденному спілкуванні все чіткіше проявляється рівень популярності дітей, врахування дошкільниками статусних позицій партнера [25].

До кінця дошкільного дитинства суттєво підвищується здатність дітей до емоційного реагування на проблеми партнера, підвищується здатність дітей до співпереживання одноліткам, виникає прагнення підтримати іншу дитину, допомогти їй, тобто формуються основи просоціальної поведінки (Н.Корчакова [32]). Важливим є те, що всі дії, спрямовані на підтримку однолітків, переважно

супроводжуються позитивними емоціями. На обличчі дитини з'являється посмішка, у погляді простежується вияв симпатії і дружелюбності. Спроби допомогти своїм партнерам можуть виникати навіть всупереч правилам гри. Дошкільники роблять спробу коригувати дії однолітка, захищати його від критичних зауважень дорослого чи однолітків. Як зазначає Л.Тарасова, цей тип поведінки засвідчує, що характер активності дитини, спрямованої на своїх однолітків, стимулюється не лише внутрішнім прагненням дитини дотримуватися моральних норм і правил, але й безпосереднім теплим ставленням до іншого [68, 653]. Дітям старшого дошкільного віку властива велика кількість просоціальних дій. Вони виявляють цікавість до партнерів, виявляють увагу до їх гри. При виникненні ускладнень діти, що спостерігають, роблять спробу допомогти, підказати однолітку можливі варіанти вирішення проблеми [32]. Вони з ентузіазмом долучаються до гри партнерів. На думку Я.Л.Коломінського до кінця старшого дошкільного віку зменшується кількість дій конкуретного плану щодо однолітків. Такі стратегії як ревності, суперництво - послаблюються. Натомість, підвищується безкорисна емоційна зацікавленість партнерами. Вперше в онтогенезі вони стають не просто необхідним елементом для розгортання гри, а починають сприйматися дітьми на суб'єктивному рівні. Тому у психологічній літературі наголошується, що до кінця періоду дошкільного дитинства у дітей формуються суб'єктивні основи ставлення дітей до своїх однолітків та партнерів іншого віку.

Досвід побудови перших стосунків з однолітками є фундаментом, який лягає в основу подальшого розвитку особистості дитини та її соціального «Я». Він багато в чому визначає ставлення дитини до інших, до самої себе, до оточуючого світу. Як зазначає один із відомих аналітиків дитячих стосунків В. Абраменкова, у гуманних ставленнях дітей відбувається розвиток найважливішої особистісної категорії – категорії совісті. Саме вона забезпечує дитині здатність розрізняти добро і зло, будувати стосунки на основі засвоєних моральних норм та сформованих особистісних інстанцій [2, с. 24].

Дослідження показують, що досвід, який діти набувають у процесі спілкування у дитячій спільноті не завжди є позитивним. Зокрема, у багатьох дітей уже в дошкільному віці розвивається і закріплюється негативне ставлення до однолітків, яке може в майбутньому мати негативні наслідки. Як зазначає А.Мудрик, вчасно визначити проблеми в міжособистісних стосунках і допомогти дитині подолати їх – одне із найважливіших завдань працівників дошкільних установ та їх батьків [44]. Їх допомога повинна спиратися на розуміння тих психологічних причин, що лежать в основі проблем у міжособистісних зв'язках дітей з однолітками [1; 2; 46].

Таким чином, розвиток спілкування з однолітками і дітьми більш старшого віку проходить ряд стадій. На першому етапі інша дитина є партнером по емоційно-практичній взаємодії. На другій стадії йде переосмислення соціальних процесів, яке виявляється у прагненні до ситуативно-ділового співробітництва. На третьому етапі вже можна говорити про вибірковість у дитячих стосунках.

Отже, стосунки з однолітками в дошкільному віці мають важливе значення для розвитку соціального Я дитини, її особистості та самосвідомості. Взаємодія дитини з середовищем і, в першу чергу, з соціальним оточенням, виконує важливу роль у її психічному становленні, розвитку особистості. Протягом вікового періоду відбувається інтенсивне становлення системи взаємозв'язків між дітьми. Особливо яскраво цей процес простежується із середини вікового періоду. У свідомості дітей відбувається глибока якісна перебудова у ставленні до однолітків. Інша дитина стає об'єктом постійного порівняння з самим собою.

1.3. Особливості комунікативної взаємодії дітей у різновіковій групі

Питання взаємодії дітей у різновіковій групі має важливе значення. Його вивчення ми знаходимо у роботах І. П. Печенко (2004, [50]), О.Малахова (2014 [42]), О.Б Столяренко (2009 [66]), В.Федосової, С. Маркової (2019 [69]), В. А Ясин (2006 [73]). Проблема різновікової взаємодії дошкільників тісно

переплітається з іншими проблемами теоретичного та методологічного характеру. Найбільш продуктивним шляхом її аналізу є врахування взаємозв'язку міжособистісних відносин та розвитку самосвідомості дитини. Лише цей шлях дозволяє виокремити як переваги та недоліки у життєдіяльності різновікових груп, так і напрямки корекції негараздів, що виникають у їх функціонуванні. Справа в тім, що система стосунків у групі залежить від здатності дитини сприймати Іншого як собі подібного, тобто не на предметному, а особистісному рівні. Самосвідомість дитини включає обидва начала, тому особливості розгортання стосунків у різновіковій групі напряму залежить від умов виховання.

На думку С. А. Михальської, взаємодію дошкільників із ровесниками необхідно вивчати із урахуванням наступних аспектів:

- наявність взаєморозуміння між дітьми (об'єктивність, адекватність, точність відображення особистості іншої дитини);
- взаємовплив (наявність взаємопроникнення, впливу на активність іншої дитини);
- взаємні дії (своєрідні трансакції, які можуть здійснюватися у трьох різних формах: співдії, бездії і протистояння);
- взаємостосунки (зв'язки, які виявляються у готовності кожного із партнерів до певного типу емоційних переживань і активних дій); спілкування [43,с 124].

Мотивами спілкування між дошкільниками виступають: потреба у враженнях; потреба в активній діяльності; потреба у визнанні і підтримці. У становленні мотивів спостерігається три періоди: спочатку провідне місце займають ділові мотиви, потім пізнавальні і за ними - особистісні (А. Г. Рузська [46]).

Дослідження способів організації міжвікової взаємодії між дітьми (В. Нечаєва, Л. Пін'євська), психологічної структури спільної активності старших і молодших дітей (А. Кошелева, І. Дьоміна) засвідчують корисність такого способу організації життєдіяльності дітей для всіх учасників спільноти.

Молодші діти мають можливість отримувати зразки ігрової і побутової поведінки; вони спостерігають за іграми старших дітей, при цьому для них створюється комфортна ситуація підтримки і сприяння. Увага і контроль зі сторони старших сприяють покращенню якості виконання роботи малятами, доланню ними різних перешкод. Форми участі старших дітей у діяльності молодших за віком дітей можуть бути досить різноманітними: це показ способів виконання завдань, це пояснення процесу і його наслідків, це контроль за діями дитини. Молодші діти розуміють, що при необхідності їм є до кого звернутися за допомогою. Дитина бачить успіхи старшої дитини і здатні прогнозувати свої подальші успіхи. Отже, перевагами різновікової групи є те, що у такій спільноті постійно відбувається передача знань і умінь від старших дітей до молодших, полегшується перебіг адаптаційних процесів, діти отримують більш різносторонній соціальний досвід.

Позитивний вплив різновікове співжиття має і для старших дітей. Зокрема, пояснення норм, правил, способів життєдіяльності молодшим дітям породжує вищий рівень їх усвідомлення та інтеріоризації. Здійснення контролю за діяльністю іншого сприяє і розвитку процесів власного самоконтролю. З іншого боку, турбота про менших за віком дітей має великий виховний ефект. Просоціальна поведінка відносно молодших партнерів сприяє формуванню відповідальності, доброти, емпатійності. Як зазначає Ю. О. Приходько, академік Академії наук вищої школи України, у своїй роботі «Формування позитивного емоційного ставлення дітей один до одного у процесі спільної діяльності» саме групи різновікового виховання забезпечують найкращі умови для загального психічного і морального розвитку дітей, оскільки старші діти вчать допомагати, а молодші – наслідувати [54].

Таким чином, у наукових джерелах констатується, що різновікове спілкування має різносторонній виховний вплив.

Як зазначає Г. Бреслав у книзі «Емоційні особливості формування особистості в дитинстві» протягом дошкільного дитинства діти проходять три етапи у розвитку спілкування з однолітками. Перший етап з 2 до 4 років – етап

практично-емоційного спілкування. Другий – від 4 років до 6 років названий автором етапом ситуативно-ділового спілкування. Третій етап – 6-ий рік життя – пов'язаний із розвитком позаситуативно-ділового спілкування. Пізніше ці форми взаємодії більш детально будуть описані у роботах М.І.Лісіної [38].

Поряд з цим у вищезазначених роботах наголошується і на наявності проблем і труднощів у реалізації педагогічних завдань у різновіковій групі. Спостереження показують, що старші за віком діти можуть використовувати свої переваги (рівень сформованості інтелектуальних умінь, ігрових навичок, фізичну силу і спритність) задля отримання певних вигод у розподілі ігрового матеріалу, відстоюванні статусних позицій, рольового розподілу у процесі сюжетно-рольових іграх. Роблять вони це як усвідомлено, так і на рівні підсвідомих імпульсів. Як наслідок, молодші діти потрапляють у підлегле положення.

Для дітей, які виховуються в умовах різновікової групи дитячого садка, характерні наступні особливості міжособистісних відносин:

- відносини з однолітками носять функціонально-рольовий характер;
- зв'язки між дітьми будуються на основі міжособистісної привабливості і характеризуються короткочасністю та нестійкістю;
- стосунки між дітьми обумовлені досвідом взаємодії з дорослими, а також сиблінговими стосунками у сім'ї.

Обговорюючи особливості освітнього процесу у різновіковій групі вчені зазначають, що у такій спільноті виникає потужна зона розвиваючих можливостей для кожного із її учасників; провідним процесом запуску потенцій є взаємодія. Виховне середовище різновікової групи забезпечує наступні можливості: свободу вибору діяльності; побудову діалогових стосунків між дітьми різного віку; свободу вибору сфери взаємодії.

Між характером міжособистісних відносин і статусної позицією дитини в групі існує взаємозв'язок. До прикладу, для дітей чотирьох-шести років характерна ситуативно-ділова форма спілкування. Починаючи з середнього дошкільного віку головним змістом спілкування стає ділове співробітництво,

коли діти, зайняті спільною справою, яка вимагає чіткого співвідношення їх дій і врахування активності партнерів для досягнення спільного результату. Вдало сплановане спілкування дітей здатне суттєво вплинути на їхній психічний розвиток. Воно здатне стимулювати процес формуванню товариських взаємин, взаємопідтримки між старшими і молодшими дітьми. Взаємодія дітей у різновіковій групі також важливий чинник мовленнєвого становлення. У спільній активності, у сюжетній грі формуються нові мовленнєві компетентності, розвивається така важлива якість поведінки, як вправність, соціальна вмільість, вибудовуються механізми самооцінки та самоконтролю.

Активність дітей у спілкуванні залежить від успішності в діяльності, коли діти починають реалізовувати свої намагання, хочуть бути визнаними. Невизнання з боку однолітків призводить до пасивності, відмови від спілкування. Тому поряд з потребою у співробітництві виокремлюється потреба у визнанні і повазі. Дитина намагається привернути увагу інших партнерів до себе в їх поглядах, міміці шукає ознаки ставлення до себе, демонструє образ у відповідь на неухважність чи нарікання партнерів. “Невидимість” іншої дитини перетворюється в прискіпливий інтерес до усього того, що вона робить. Діти уважно з ревнощами спостерігають за діями один одного, постійно оцінюють і часто критикують партнерів, гостро реагують на оцінку дорослого, яку він дає іншій дитині.

У чотири-п’ять років діти виявляють цікавість до успіху своїх товаришів, прагнуть демонструвати свої переваги, намагаються приховати від інших дітей свої промахи та невдачі. В цей період деякі з них засмучуються, коли дорослий захоочує іншу дитину і радіють при її невдачах. В цілому, ставлення до однолітків стає більш зацікавленим і тому у їх взаємодії досить часто простежуються ознаки таких стратегій як змагання, ревнощів, що є свідченням зміни байдужості на пристрасну увагу до партнера. Все це дає підстави науковцям говорити про якісну перебудову ставлення дітей до однолітків. Партнер стає предметом постійного співставлення із собою. Дитина починає дивитися на себе «очима іншої дитини» М. І. Лісіна [46].

Спочатку вона усвідомлює місце в групі свого товариша, а потім – своє місце. На цьому ґрунті чітко простежується вибіркоче ставлення до партнера по спілкуванню. Він виступає як рівна істота, яку використовують з метою пізнання і оцінки, як невидиме дзеркало, де дитина бачить тільки себе і майже не помічає і не чує однолітка [48]. Найчастіше висловлювання дітей цього віку так чи інакше пов'язані з особистим “Я”, яке включає, перш за все, те що у дитини є і що вона бачить “Це моя лялька”, “У мене сьогодні нові капці”. За допомогою предметів дошкільник хоче привернути до себе увагу іншої дитини. Він підвищено образливий, в захваті від будь-якого схвалення дорослого, навіть якщо дорослий йому не знайомий. Водночас м'яке зауваження може сприйматися з великим перебільшенням – діти сердяться, сперечаються, можуть навіть заплакати.

Характерною особливістю дітей п'ятого року життя є їхня здатність до тривалого спілкування тільки з двома-трьома однолітками. Причому ці контакти тримаються не стільки на виконанні спільної діяльності, скільки на взаємних симпатіях дітей (Л. В. Артемова). У старшому дошкільному віці партнер використовується для пізнання і оцінки за різноманітними якостями – діловими, особистісними і пізнавальними. Гострий інтерес до однолітків виступає у формі активного наслідування, конкурентного ставлення до них. Діти починають оцінювати себе з точки зору інших людей, навчаються ніби з боку аналізувати свої дії і приймати рішення, враховуючи при цьому можливу реакцію на дані дії партнерів по спілкуванню. Дошкільники все частіше демонструють перед однолітками все, що вони вміють робити, відчують гордість за власні досягнення [1; 2; 11; 12].

У кінці дошкільного віку у багатьох (але не у всіх) дітей складається нова форма спілкування – позаситуативно-ділова. До шести-семи років значно зростає число позаситуативних контактів. Приблизно половина мовленнєвих зворотів до однолітка набуває позаситуативного характеру. Скорочується кількість не адресованого мовлення, урізноманітнюються невербальні засоби спілкування, які не замінюють, а доповнюють вербальну комунікацію. Зростає

кількість дієслів, що називають вольові, інтелектуальні та емоційні дії. Різними стають прикметники, які позначають естетичні, емоційні і етичні властивості діючих осіб. З'являється багато особистих займенників і прикметників. Діти розповідають один одному про те, де вони були і що бачили, діляться своїми планами чи уподобаннями, розповідають про своїх батьків і друзів, дають оцінку якостям і вчинкам інших, цікавляться подіями, які відбуваються у них вдома, хочуть прийти в гості. Діти можуть тривалий час розмовляти, не виконуючи при цьому ніяких практичних дій, розповіді ведуться навколо тем про живу природу, тварин, предметний і соціальний світ.

Як підкреслюється у багатьох сучасних дослідженнях характер міжособистісних відносин у різновікових групах дитячого саду відрізняється широкою варіативністю, причому вона значно вища, ніж у звичайних групах дитячого садка. Вважається, що у одновікових спільнотах стосунки структуровані більш рівномірно, тому не спостерігається різкого домінування предметної чи особистісної складової у відносинах дітей. Натомість у різновікових групах переважають більш різкі варіації взаємодії, серед яких виділяють стратегії відмежування, егоцентризму, знецінення партнерів та ін. У кожній із різновікових груп домінує якийсь один певний тип відносин між дітьми, тобто групове взаємсприйняття наближається або до особистісного, або до предметного (В.Бутенко [13, с.3]). Пояснюючи причини формування того чи іншого типу ставлень дітей один до одного, вчені наголошують на визначальній ролі стильових характеристик педагогічної взаємодії. Саме висока емоційна включеність вихователя у дитячу діяльність, спрямованість дорослого на підтримку дитячої ініціативи та створення групової спільності є основою формування позитивних стосунків між дітьми. Тому формування у вихователів здатності до запровадження такого стилю взаємодії з дітьми є необхідною передумовою розвитку їх професійної компетентності у сфері налагодження стосунків між дітьми.

Отже, теми навколо яких відбувається спілкування дітей, протягом дошкільного віку, змінюються від повідомлень про те, що «Це моє», «Дивись як

я роблю» до повідомлень «Ким я буду, коли виросту». Не дивлячись на зростаючу тенденцію до позаситуативності, спілкування в старшому дошкільному віці протікає як і в попередньому, на фоні спільної діяльності, тобто спільної гри чи продуктивної діяльності.

Ділове спілкування старших дошкільників потребує узгодженості партнерів, яка характеризується їх максимальною суб'єктивною задоволеністю один одним, за умови значних емоційно-енергетичних витрат [20].

На характер спільної діяльності суттєво впливає наявність таких елементів спілкування як комунікації (обмін інформацією між учасниками спілкування); інтеграції (взаємодія партнерів); соціальної перцепції (сприйняття, розуміння, оцінка себе й інших дітей, яка дає можливість більш надійно визначити успішність і перспективи спільної взаємодії). Важливою складовою цих елементів є феномен «міжособистісного зворотного зв'язку», який за визначенням психологів містить інформацію про іншу людину, виступає регулятором взаємодії, передумовою, механізмом і продуктом соціальної перцепції. Спілкування не може бути успішним і тривалим, якщо не будується на еквівалентному обміні, якщо наміри і почуття одного з партнерів не знаходять адекватного відгуку в іншого. Майже половину часу в дитячому садку дитина проводить з ким-небудь одним із своїх друзів, 30-35% з 2-3 – іншими, 20% часу з чотирма, лише 10% з рештою дітей (Л. В. Артемова).

Ще наприкінці 90 років О.Вовчик-Блакитна провела експериментальне вивчення взаємодії дітей у різновіковій групі. Вона дійшла висновку, що характер міжвікової взаємодії залежить від старшої дитини, її готовності до спілкування. О.Вовчик-Блакитна виокремила смислоутворюючий мотив спілкування – прагнення реалізувати позицію «дорослого», «старшого». При такій взаємодії користь отримують не лише старші, а й молодші за віком діти. У них відбувається скорочення вікової дистанції при наслідуванні, відповідно такий тип спілкування підвищує їхню самоцінність у власному самосприйнятті. Дітям легше уявляти себе вмiлими, ніж тоді коли їм доводиться співставляти свої можливості з дорослим. Зазначимо, що на цю особливість різновікової

взаємодії наголошується і у роботі Т.Н. Доронові, В.Г.Щур, С.Г.Якобсон О.Вовчик-Блакитна виокремлює декілька типів взаємодії старших дітей з молодшими: активно-позитивний (демократичний), байдужий, незацікавлена взаємодія, активно-негативний (авторитарний) [13].

У роботі О. Герасимової (2000) встановлено, що старші діти із різновікової групи частіше враховують інтереси малят при організації спільної діяльності. При цьому вони демонструють і вищу варіативність у виборі стилів поведінки, ніж їх однолітки, що відвідують гомогенну вікову спільноту [19].

Звідси народжується висновок, що різновікова група позитивно впливає як на інтелектуальний, так і моральний розвиток дітей. З віком у дітей актуалізується потреба у поширенні кола спілкування з ровесниками, значно зростає інтенсивність спілкування та взаємність виборів партнерів. Причому вибіркоче спілкування більш яскраво виражене у дівчаток, ніж у хлопчиків, їх ігрові об'єднання більш стійкі; дівчата частіше ніж хлопчики орієнтуються на моральні якості партнера. Зміст взаємодії для них має менш суттєве значення, ніж емоційна забарвленість стосунків.

У процесі спільної діяльності у дітей дошкільного віку розвивається щире бажання допомогти однолітку, йти на зустріч йому, у чомусь поступитися йому, при цьому навіть депривуючи власні прагнення і устремління. Як зазначає Т. Репіна, у старшому дошкільному віці у дітей формується особливе ставлення до іншої дитини, яке автор називає «особистісним». За цих умов одноліток стає не лише партнером по спільній діяльності, якому віддається вибіркоче перевага, не лише об'єктом співставлення з самим собою, але й самоцінною особистістю, із своїми бажаннями, власними інтересами і потребами. Співставлення себе з іншими дітьми і протиставлення себе одноліткам вибудовують внутрішню єдність, яка уможливорює більш глибокі та різносторонні міжособистісні стосунки [58]. Міжособистісні взаємини, що виникають між дітьми, взаємні оцінки, їхнє ставлення одне до одного, стають важливими складниками гармонійного особистісного розвитку кожної дитини. Як зазначає Л. Якименко (2012), від статусу дитини у широкому колі

ровесників залежить формування його гуманістично-зорієнтованих позиції, формування психічно здорової і щасливої дитини з відповідальною поведінкою і достатньо адекватною, розвиненою самооцінкою [72].

Автори підкреслюють, що дані особливості проявляються у дітей з дисгармонійним ціннісним ставленням до партнерів по спілкуванню, з егоїстичним і конкурентним типами поведінки. Такі дошкільники в процесі спілкування проявляють байдужість до однолітків, нічого про них не знають, як правило, не пам'ятають їх по імені. Інтереси цих дітей зосереджені переважною більшістю на предметах, іграшках, картинках, солодощах, які є у партнера. Вони допускають грубість і агресивність по відношенню до іншої дитини (егоїстичний тип поведінки). В ситуаціях, коли однолітки більш популярні, успішні за них, починають ображатися, з напругою слідкують за їхніми успіхами, радіють невдачам. Сприймають іншу дитину лише як засіб для самоствердження, в них бачать передусім конкурентів, яких необхідно перемогти (конкурентний тип поведінки). При дисгармонійному ціннісному ставленні до партнера по спілкуванню дитина намагається принизити, зменшити значення однолітка підкреслити його вади, ігнорувати чесноти. Провідною виступає теза: "Я – краще за тебе", яка гальмує кооперативні тенденції. В таких випадках діти не знаходять виходу зі свого складного стану, їх труднощі мають тенденцію наростання, а це, водночас, перешкоджає накопиченню позитивного досвіду спілкування і збільшує випадки невдач, образ, розчарувань, сприяє розвитку замкнутості, невпевненості, агресивності.

Аналізуючи випадки недостатньої контактності дітей, А.А.Рояк відзначає, що це може бути викликано невмінням керувати своєю поведінкою через зміни сповільненості дій, перевагою індивідуальних, не властивих іншим дітям потреб і прагнень, недостатньої сформованості потреби в спілкуванні. Дитина усувається від спілкування, якщо у неї немає адекватних мотивів [58].

За даними Т. В. Антонової, саме відсутність достатнього досвіду спілкування призводить до самотності [6]. На думку Л. А. Абрамян, це відбувається у сім'ях, де батьки ведуть замкнутий спосіб життя, вибирають для

прогулянок з дитиною малолюдні місця, де немає дітей. Такі батьки не можуть привити малятам інтересу до чужих людей, тому що самі його позбавлені. Звідси і виникає нерозвинена потреба у спілкуванні дитини. Зустрічаються сім'ї, де дорослі зосередженні повністю на особистих справах, інтересах, переживаннях і не проявляють уваги до членів родини, не виражають емоційного ставлення до дітей. Саме у таких сім'ях діти відрізняються сором'язливістю, емоційною холодністю, невмінням виразити свої почуття іншій дитині.

Таким чином, представлені наукові підходи українських, російських і білоруських психологів до проблеми спілкування дошкільників, засвідчили існування сталого інтересу щодо вивчення психологічних особливостей взаємодії особистості на різних етапах дошкільного дитинства.

Особлива роль у розвитку спілкування відводиться активності дітей, яка залежить від їхньої успішності в діяльності. Перевага надається тим партнерам, які проявляють готовність не тільки пропонувати свої дії, а й приймають дії іншої дитини. На вибір партнера по спілкуванню впливає наявність різноманітних моральних якостей. Позитивні моральні якості роблять дитину більш бажаним партнером по спілкуванню. Негативні – можуть призвести до відмови від контактів. З віком у дітей актуалізується потреба у поширенні кола спілкування з іншими дітьми, значно зростає інтенсивність спілкування та взаємність виборів партнерів, конфліктів і сварок стає менше, все частіше дошкільники говорять про себе з позиції «Ми», в якій нероздільно представлені «Я» і «Ти». Молодші дошкільники інтенсивніше спілкуються з дорослими, старші – з однолітками.

Основними причинами відхилень в спілкуванні дітей є невміння будувати відносини з однолітками та низький рівень ігрових навичок. До несприятливих індивідуальних особливостей комунікативної діяльності дошкільників відносять: негативне чи байдуже ставлення до взаємодії з іншими дітьми, знижену соціальну реактивність, соціальну пасивність. Дані особливості

проявляються у дітей з дисгармонійним ціннісним ставленням до партнера по спілкуванню, з егоїстичним і конкурентним типами поведінки [35].

Для нашого дослідження особливо важливо розглянути інформацію щодо специфіки спілкування дітей у різновіковій групі. Досить широкий історичний екскурс проблеми із розкриттям зарубіжного досвіду ми знаходимо у роботі О.Б.Столяренко (2009). Автор висвітлює дослідження німецьких, японських та англійських вчених, щодо організації взаємодії дітей у різновіковій групі. Все ж необхідно визнати, що ця інформація стосується дітей шкільного віку.

Аналіз питань взаємодії дітей дошкільного віку ми знайшли у роботі І.Л. Паласевич (2014). Спираючись на багаточисельні дослідження автор виокремлює три типи взаємодії між дітьми у різновіковій групі [49].

До першого типу взаємодії відносять усі форми зв'язку, коли старші діти ведуть себе морально. Вони з задоволенням граються із меншими дітьми, допомагають їм у всьому, ведуть себе як справжні помічники. Під час організації спільних занять такі діти узгоджують свої дії із діями партнерів.

До другого типу взаємодії відносять форми спілкування менш гуманного типу. Старші діти з бажанням взаємодіють з молодшими дітьми, проте їх поведінка містить егоїстичні основи. Ігрова діада зберігається лише за умови, коли відбувається збіг інтересів. Найгіршим є те, що підтримка молодших надається показово-демонстративно [49,188].

До третього типу взаємодії вчені відносять форми взаємин при яких старші дошкільники вступають у контакт з меншими дітьми лише на прохання дорослих. Відповідно таке спілкування є малопродуктивним і нетривалим.

Вплив різновікового спілкування на розвиток особистості дитини привернуло увагу багатьох вчених-педагогів. Обґрунтування виховної ролі взаємодії і спілкування між дітьми різного віку, їх значення та вплив на розвиток позитивних сторін особистості як молодших, так і старших вихованців знаходимо в працях видатних педагогів минулого К. Д. Ушинського, А. С. Симонович, Є. І. Тіхеевої, пізніше А. С. Макаренка та В. О. Сухомлинського.

Особливості спілкування старших і молодших дітей залежать певним чином від їх статі. Так, хлопчики схильні давати найменшу кількість негативних характеристик, вони виявляють потребу у більшій самостійності та домінуванні. Дівчата – частіше адресують і очікують позитивних та негативних оцінок від іншої дитини, що свідчить про їхню емоційну вразливість та наявність меншої агресії. Краще сприймають партнера, прагнуть до конструктивного спілкування з ним. В той же час у дівчат спостерігається вдвічі вища, ніж у хлопчиків, критичність суджень і негативних характеристик іншим людям. Ці характеристики значно ширші та загальніші, ніж у хлопчиків.

Дослідженням М. Р. Кошкової встановлено, що у дітей, які мають досвід спілкування з дітьми різного віку у багатодітних сім'ях, формується більш точне, повне і різнобічне уявлення про себе, ніж у дітей, які не мають такого досвіду. Зокрема, діти дошкільного віку, які не мають брата чи сестру і не відвідують дитячих установ, зовсім не оцінюють себе і дуже рідко оцінюють свого партнера. Відвідування такими дітьми дитячого садку сприяє оцінюванню ровесників і не завжди себе у спілкуванні з ними. Дошкільники із багатодітних сімей оцінюють партнерів різного віку, а себе, в основному, у спілкуванні із ровесниками та старшими партнерами. При цьому дошкільники, які виховуються в сім'ї одні мають схильність до таких оцінок: критично ставляться до партнера і позитивно до себе.

Прихід дитини в різновікову групу дошкільного навчального закладу істотно змінює соціальну ситуацію її розвитку, яка до цього часу в основному визначалася зв'язками в системі спілкування «дитина-дорослий». Тепер ці зв'язки доповнюються спілкуванням «дитина – партнер іншого віку», «дитина – одноліток» (В. У. Кузьменко [36]). Основні мотиви взаємодії старших дошкільників з молодшими дітьми визначені в дослідженнях О. О. Вовчик-Блакитної. Автором доведено, що молодшу дитину в різновіковій взаємодії приваблює сам факт спілкування зі старшими, можливість ідентифікації себе з більш досяжним зразком, ніж дорослий. У складній системі мотивів, які визначають контакти старшої дитини з молодшою, виділяється мотив –

прагнення реалізувати позицію старшого. При відсутності цього мотиву взаємодія з молодшим здійснюється як з однолітком чи взагалі ігнорується. Автором дається характеристика ділових, пізнавальних й особистісних мотивів взаємодії старших і молодших дошкільників, де старший займає позицію ведучого, по відношенню до відомої молодшої дитини.

У дослідженнях Т. О. Маркової доведено, що спілкування дітей різного віку будується на взаємній симпатії, яка часто переходить у прихильність і приймає більш дієвий характер під впливом виховання в процесі цікавої спільної діяльності. В спілкуванні з молодшими у старших дітей спостерігається схильність до педагогічної тенденції: навчити малят, допомогти йому [56]. Малюк, водночас, хоче навчитися і прийняти допомогу від більш старших, авторитетних для нього дітей. Вплив старших на молодших дітей можна пояснити тим, що і ті й інші дошкільники, хоча і розрізняються за рівнем свого розвитку та досвідом, але стоять так би мовити на загальних “дитячих” позиціях. В умовах педагогічно організованого спілкування у молодших дітей створюється емоційна готовність сприймати досвід старших, їх поради, ставлення до навколишнього. Надзвичайно важливо, що ці позитивні почуття і звички переносяться на взаємини з однолітками і з дітьми більш молодшого віку [28].

В літературі розрізняють такі типи ставлення дітей до своїх одногрупників: індиферентно-байдуже, егоцентричне, обезцінююче, співпрацююче (на рос. мові «сопричастное» [63].

Байдуже індиферентне ставлення. Дитина не звертає увагу на дітей, що її оточують. Її увага переважно прикута до дорослого і його діяльності. Як наслідок, більшу частину часу дитина проводить на самоті. У дітей старшого та молодшого віку це досить часто поєднується із схильністю до високої нормативності у висловлюваннях та поведінці. Головне для них це ставлення дорослого, його оцінки та прояви уваги з його боку. Правильне виконання вказівок та завдань педагога стає способом отримання його визнання. За цих умов старші діти можуть надавати допомогу молодшим, але не з власної

ініціативи, а під дією вимог дорослого. Отже, у цих випадках буде проявлятися не просоціальна форма взаємодії, а формально нормативна.

Егоцентричне ставлення характеризується вираженим прагматизмом. Основна причина налагодження співпраці з іншими дітьми це задоволення власних інтересів, певних власних вигод. За цих умов інша дитина сприймається як засіб, чи як перешкода. Для дітей старшого віку це виражається в демонстрації переваг над молодшими, бажані керувати ними, повчати їх. При цьому використовується тиск, елементи приниження. Молодші діти, за цих умов, не звертають увагу на інтереси старших, ігнорують їхні вимоги, прагнуть відстоювати свої навіть несправедливі наміри. Будучи включеними в ігрову діяльність старших, вони порушують правила гри, не йдуть на компроміс. Кожен прагне діяти на свою користь.

Знецінююче, безособистісне ставлення. Це вияв зверхнього відношення до партнера, ігнорування не лише його інтересів, а його особистості в цілому. Це байдуже сприймання особистісної сутності іншого. Відсутність уваги до його переживань, ставлень, бажань. В переважній більшості цей тип ставлень виявляється у прагненні старших стверджуватися за рахунок молодших дітей. Це проявляється в негативній оцінці інших дітей, їх дій та поведінки. Таке ставлення виявляється у використанні стратегії приниження, образах. На відміну від егоцентричного та демонстративного ставлення, старша дитина стверджує своє «Я» завдяки не лише своїм перевагам у грі, а й покірності та знеціненні меншого. При цьому наймолодші або протестують, або ж підкоряються волі старших дітей і страждають від цього.

Співпрацюючий тип ставлення виявляється у схильності до налагодження співпраці, у координації інтересів. Старші діти намагаються залучати молодших дітей до спільної справи, вони допомагають їм, підтримують, не використовують зайвого тиску. При такій системі стосунків наймолодші діти цікавляться спільними справами і легко реагують на пропозиції старших (О. Малахова [42]). Обговорюючи особливості розвитку взаємодії між дітьми, Л.Тарасова наголошує, що з віком зростає кількість контактів між ними, які

вибудовуються на основі реальних відносин, а не на рівні рольових, як це було у попередній віковий період [68, 653].

Разом з тим доводиться констатувати, що проблемі різновікової взаємодії дошкільників присвячено мало досліджень. Особливої уваги потребує розкриття соціальних процесів у організованих дитячих спільнотах.

1.4. Педагогічне стимулювання гуманістичних стосунків між дітьми

Виконання аналітичного огляду наукової і методичної літератури дає можливість стверджувати, що питання діагностики і розвитку стосунків між дітьми в групах дитячого садка є досить широко дискутованою темою. Від перших робіт Аржанової, Нечаєвої, Т.Репіної, Пін'євської, Маркової, Л. Артемової і до сьогоднішнього дня, в наукових джерелах обговорюються способи наближення дітей, розвитку між ними стосунків, що ґрунтуються на моральних засадах. У роботах зазначається, що між дітьми у дитячому садку виникають найрізноманітніші форми взаємин, тому необхідно, щоб від самого початку перебування дитини в дошкільній установі вона набувала позитивний досвід спілкування, взаємної підтримки і співробітництва. Зокрема у роботі Н. Гавриш зазначається, що сучасний освітній процес у дошкільному закладі повинен спрямовуватися на формування пріоритету ровесницьких стосунків, побудованих на засадах співробітництва, яке є основним у побудові продуктивних стосунків між дітьми. За переконанням педагога ця необхідність викликана тим важливим значенням ровесництва як центральної умови формування вікових новоутворень у період дошкільного дитинства. Саме ровесництво є сприятливою платформою для особистісного зростання дітей та надбаннями ними необхідних соціальних умінь і навичок. Обмірковуючи шляхи формування продуктивних взаємин, Н.Гавриш (2012) вказує на продуктивність об'єднання дітей у мікрогрупи. Саме у мікрогрупах можна нівелювати значні індивідуальні відмінності дітей, реалізувати поставлені спільні завдання, уникаючи гострих конфліктів і протистоянь. У мікрогрупи легше запустити як процеси міжособистісної взаємодії, так і механізми

саморозвитку, самонавчання та взаємонавчання. Ровесництво важливе не лише для розвитку пізнавальних надбань дітей, а й для оволодіння ними соціокультурними нормами, розвитку адаптивної поведінки, становлення фундаментальних особистісних якостей, зокрема і характеристик соціального спрямування доброзичливості [17, с. 5].

Якщо говорити про дослідження методів стимулювання стосунків між дітьми у різновікових групах, то основна увага зосереджується, переважно, на розвитку соціальної компетентності старших дітей, формування у них уважного ставлення до молодших за віком одногрупників, навчання просоціальним формам взаємодії. Взагалі про розвиток дитячої просоціальності заговорили не так давно. Зокрема, декілька років тому вийшла наукова монографія Н.В.Корчакової, у якій висвітлюються питання вікового генезу просоціальної поведінки [32]. Все ж, педагогічні стратегії стимулювання взаємодопомоги між дітьми емпатійно-добррозичливого ставлення один до одного, прояву турботи і співчуття постійно знаходяться у центрі уваги науковців і практиків (О. М.Доманюк [24]). За час розробки проблеми описано не лише структуру дитячої групи і розгортання процесів групової динаміки, а й, перш за все, виокремлено шляхи стимулювання гуманістичних основ взаємодії дітей, методи роботи по формуванню стосунків.

При цьому вчені і практики простежують розгортання соціальних процесів між дітьми у різних типах діяльності. Як зазначає Л.Тарасюк (2014), у вітчизняній педагогічній науці і у наукових пошуках, що здійснюються у країнах ближнього зарубіжжя, питання формування стосунків між дітьми обговорюються у структурі їх пізнавальної діяльності (М. Єлагіна, О. Смірнова); у процесі розгортання ігрової діяльності (Т. Антонова, С. Кулачківська, Н. Короткова, С. Ладивір, Н. Пантіна), при організації спільної самостійної діяльності (О. Кононко, Ю. Приходько, Т. Піроженко, Р. Терещук, Т. Репіна, С. Якобсон) [68, 647]. Всі автори визнають, що саме завдяки включенню дитини у різні види активності та спостереження за життям дорослих створюються сприятливі умови для усвідомлення дітьми основних

моральних приписів, розуміння моральних норм і правил. Як наслідок, дитина отримує можливість вправлятися у реалізації засвоєних правил поведінки у системі взаємодії з ровесниками. На цих аспектах особливо наголошувала український психолог Віра Котирло. Вивчаючи питання розгортання взаємодії між дітьми, вона зазначала, що в умовах дитячого садка між дітьми відбувається інтенсивне формування емоційних взаємин дошкільників, що є надзвичайно важливим для їх особистісного і соціального становлення

Варто зазначити, що питання налагодження стосунків інтенсивно обговорюється також у психологічних роботах при вивченні процесів розвитку соціального інтелекту (С.Харченко) та самоідентифікації дітей дошкільного віку (Д. Ельконін, Г. Счастлива М. Боришевський, О. Венгер, А. Рузська). Зокрема, у роботі Г. Сухорукової і О. Гайдамаки обговорюються питання налагодження стосунків між дітьми у процесі зображувальної діяльності [68]. За основу береться організація спільної діяльності. На думку авторів, саме діяльність по створенню спільного продукту забезпечує для дошкільників відповідний тип переживань, емоційне наближення до партнерів. У спільній зображувальній діяльності діти старшого дошкільного віку навчаються узгоджувати власні наміри і дії з партнерами, переживають спільні почуття, зумовлені як процесом роботи, так і її результатами. У формувальному експерименті використовувалася як робота в діадах, так і співпраця більших об'єднань. При цьому автори зазначають, що формуючи дитячі творчі об'єднання вони досить часто прагнули наблизити тих дітей, які в реальному житті спілкуються між собою досить обмежено. До основних форм роботи, які пропонують автори розвивальної програми, віднесено колективне малювання, колективні аплікації, ігри-драматизації, складання оригамі. При цьому наближення дітей постійно контролювалося за допомогою соціометричних опитувань та прийомів прихованого контролю за взаєминами дітей. Вся робота по об'єднанню дітей здійснювалося із дотриманням принципу взаємозалежної діяльності дітей [68,115].

Як стверджується у науковій літературі розгортання продуктивних стосунків у різновіковій групі можливе лише за умови створення загального розвивального середовища. На думку Л. Русан та Г. Колосінської (2007) таке середовище можна описати як цілісну систему, що охоплює п'ять центрів: центр ігрової активності дітей, центр трудового розвитку, центр пізнавальної активності, центр здоров'я, естетичний центр і нарешті - центр психологічного розвантаження [59, 121].

Розробляючи методику роботи в різновіковій групі дитячого садка, М. В. Мінкіна зазначає, що саме в цих групах створюються особливо сприятливі умови для розвитку мовної активності молодших дітей, тому що їхній словник і поняття збагачуються не тільки під безпосереднім впливом педагога, але й у процесі спілкування зі старшими дітьми. Спілкування дітей різного віку можливе за умов організації цікавої і змістовної діяльності з урахуванням вікових особливостей індивідуальних інтересів і захоплень кожної дитини. Виховний ефект різновікового спілкування може виявитися як позитивним, так і негативним, що породжує полярні оцінки корисності різновікових об'єднань педагогічною практикою (від усунення до максимального використання).

Найбільш ефективним в умовах різновікової групи є впровадження ідеї педагогіки співробітництва, яка має на меті формування партнерських стосунків як між дітьми, так і між дорослими і їх вихованцями. Роботу планують так, щоб навчити старших дітей турбуватися про менших. При цьому вихователь стежить за дотриманням балансу між віковим і різновіковим спілкуванням, оскільки внутрішній ритм життєдіяльності дітей різного віку має свою специфіку.

Одним із шляхів покращення стосунків між дітьми у групі дитячого садка є належна підготовка вихователів до керівництва дитячими взаєминами. Зокрема, у роботі О. М. Доманюк (2019) обґрунтовано педагогічні умови організації підготовки майбутніх вихователів до формування такого показника стосунків як «доброзичливість». До необхідних педагогічних умов автор

відносить наступні: збагачення, поглиблення, систематизація знань студентів про сутність, форми, методи і засоби формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку [24, 202]. Особливу увагу автор зосереджує на створенні ціннісного середовища засобами доброзичливого спілкування та взаємодії. Він вважає, що саме здатність до такого спілкування є найвищою моральною чеснотою. Проведені обстеження дозволяють зробити висновок про існування чотирьох рівнів готовності майбутніх фахівців до формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку: високосформований, достатній, суперечливий та початковий [24, 5]. При підготовці вихователів рекомендовано використання як традиційних, так і інноваційних технологій, які у своїй сукупності забезпечують вправлення майбутніх вихователів у вміннях втілювати доброзичливість у цілісний педагогічний процес дошкільної установи, інтегрувати цю якість у загальний клімат дитячих спільнот. О. М Доманюк пропонує розробку цілісної моделі підготовки вихователів до формування доброзичливості у дітей, яка включає цільовий, процесуальний та результативний блоки [24,с.144]. Систематичне проведення спеціально організованої роботи з дітьми здатне видозмінити систему дитячих стосунків, особливо якщо в роботі з ними використовується моделювання різноманітних педагогічних ситуацій, застосовуються ігрові вправи, здійснюється аналіз реальних форм дитячої взаємодії.

Цікаві ідеї щодо розвитку основ гуманістичної поведінки дітей ми знаходимо у роботі Л.Врочинської (2008), виконаної під керівництвом професора Т.І.Поніманської [16]. У цій роботі презентується методика формувального експерименту, у структуру якого включені три напрямки роботи по формуванню моральних основ поведінки дітей у дитячій спільноті. Це тематичний блок розвитку дитячого самопізнання «Хто я - який я?». Другий блок розвитку соціального пізнання «Я у родині й серед людей». І, нарешті, найбільш узагальнюючий блок «Я у природному та предметному довкіллі» [16, 12]. У цілісній моделі гуманістично орієнтована поведінка дітей дошкільного віку представлена у цілісній взаємодії когнітивного, емоційно-мотиваційного та

діяльнісного компонентів. Відповідно, педагогічні умови виховання дитячого гуманізму передбачали реалізацію усіх завдань відповідно до центральної мети – формування системи гуманних уявлень, розвиток моральних мотиваційних джерел поведінки, формування досвіду позитивних вчинків. По відношенню до дорослих учасників виховного процесу реалізовувалися завдання по розширенню їхніх знань, умінь та навичок гуманістичного виховання дітей.

Однією з центральних умов продуктивності виховання гуманної поведінки, на думку Л.Врочинської, є взаємопроникнення сімейного і суспільного виховання. Під такою взаємодією вона розуміє цілеспрямовану співдіяльність вихователів і батьків. Вона заснована на взаємній довірі учасників педагогічного процесу і спрямована на взаємообмін досвідом формування у дітей моральних основ поведінки на засадах врахування їх індивідуальних особливостей та інтересів [16,с.15].

Необхідно зазначити, що працюючи над ідеями розвитку продуктивних стосунків між дітьми, педагогічна наука використовує надбання суміжних наукових пошуків, зокрема у сфері психології дитячих стосунків. Так у роботі Заболоцької С. І. (2013) наголошується, що формування моральних основ поведінки у період дошкільного дитинства буде ефективнішим, якщо:

- чітко виокремлювати складові структури і змісту виховної роботи з дошкільниками та консультативної роботи з їхніми батьками та вихователями;
- організовувати цілеспрямовану діяльність практичного психолога, у ході якої б враховувалася специфіка моральних форм поведінки дітей дошкільного віку, рівні та типи їх розвитку;
- забезпечувати формування моральних рис особистості дошкільника, спираючись на діяльність та поведінку дорослого, враховуючи рівень розвитку моральних форм поведінки;
- використовувати особистісно зорієнтовані заняття з елементами соціально-психологічного тренінгу, який передбачав би процеси дитячого саморозкриття, саморозвитку, самопізнання; усвідомлення і прийняття ними цінності Іншого;

- формування особистісних рис; оволодіння вміннями оцінювати моральні основи дій, вчинків іншої людини, мотиви власної поведінки та поведінки ровесників і дорослих;
- навчання моральним основам взаємодії з оточуючими, що перетворює процес формування і розвитку моральних форм поведінки в процес становлення моральної особистості взагалі [25, 132].

У роботі І. Конової наголошується, що формування гуманних стосунків у процесі ігрової діяльності є досить непростим процесом і основна організуюча роль у ньому належить вихователю. У своїх дослідженнях психолог виокремлює декілька педагогічних завдань, які повинні реалізовуватися і контролюватися у роботі з дітьми: 1) розвивати у дітей здатність оцінювати емоційний стан, настрій партнерів по виразу обличчя, міміці, інтонації; 2) стимулювати виникнення позитивних емоцій, прояв турботливого ставлення; 3) формувати способи емоційного сприяння, просоціальної допомоги, відносно тих, хто цього потребує.

Отже, в педагогічній науці і практиці здійснюється вивчення проблеми педагогічної організації і стимулювання продуктивної взаємодії між дітьми як у гомогенних групах, так і різновікових дитячих спільнотах. Успішність реалізації означених виховних завдань напряму залежить від рівня психолого-педагогічної готовності випускників спеціальності «Дошкільна освіта» до здійснення педагогічного впливу на систему міжособистісних стосунків між дітьми, їх сформованих гуманістичних світоглядних установок, моральних переконань, розвинених творчих здібностей, педагогічної майстерності та професійної гнучкості. Саме така готовність працівника дошкільного закладу забезпечить належний рівень формування соціальної компетентності дітей, навичок їх міжособистісної взаємодії у колі однолітків.

Висновок до першого розділу

Питання розгортання стосунків між дітьми у різновіковій групі дитячого садка належать до актуальних напрямків педагогічного аналізу як зі сторони

наукової теорії, так і практики. Різновікові групи є одним із елементів у загальній системі дошкільних освітніх закладів.

Встановлено, що простір різновікової групи створює суттєво інші умови соціалізації для дітей. Це стосується як сприйняття групи і життя у ній дітей молодших за віком, так і старших дітей. Питання виховного потенціалу різновікових груп вивчалось у педагогічній науці. Це дозволило виокремити певні закономірності у розгортанні стосунків між дітьми у цій групі. Основну увагу акцентують на підвищенні просоціального фону життєдіяльності спільноти для старших дітей та розширення сфери наслідувальних програм для молодших. На даний час існують розроблені рекомендації по організації виховної роботи у різновікових групах, методичні поради по формуванню стосунків між дітьми. Все ж, на підставі виконаного аналітичного огляду наукової і методичної літератури можна зробити висновок про доцільність подальших педагогічних пошуків з питань формування стосунків між дітьми різного віку. Аналіз зарубіжної практики засвідчує, що ці питання більш інтенсивно розробляються при вивченні проблеми сіблінгів. Виховання в багатодітній сім'ї містить проблему різновікового спілкування дітей. Все ж процеси, що розгортаються у неформальних групах мають свою специфіку, яку і можна розкрити через спостереженнями за реальною взаємодією дітей у різновіковій групі.

Розділ 2.

ФОРМУВАННЯ СТОСУНКІВ У РІЗНОВІКОВІЙ ГРУПІ

2.1. Завдання та методика вивчення міжособистісних стосунків в групі дитячого садка

Аналіз життєвої практики та теоретичних досліджень засвідчують, що різновікова група – це особлива спільнота дітей, у якій система змінних гомогенної групи доповнюється відмінностями вікових показників її вихованців. Закономірно, що віковий фактор видозмінює не лише індивідуальні програми життєдіяльності дітей, а й характер взаємодії між ними. У такій групі одночасно перебувають діти з різним соціальним досвідом та віковими відмінностями у розвитку комунікативних, ігрових та організаторських умінь, у рівнях сформованості потреби у спілкуванні, вербальних і невербальних засобах налагодження взаємодії.

На етапі емпіричного дослідження ми поставили перед собою наступні завдання:

- проаналізувати структуру ігрових об'єднань у різновіковій групі;
- виокремити основні типи ставлень дітей до інших членів дитячої спільноти.

Для вирішення поставлених завдань ми використали методику включеного спостереження, процедуру хронометричного спостереження та експериментальну методику соціометричного спрямування «Капітан корабля». Зазначимо, що ці методи є достатньо валідизованими для проведення педагогічних спостережень за розгортанням соціальних процесів у дитячих спільнотах.

Хронометроване спостереження застосовувалося нами для стандартизованої фіксації динамічної структури групи. У дослідженні було використано 35 зрізових обстежень, які дозволили зафіксувати 244 дитячих мікрогрупи. За результатами спостереження простежувалася як внутрішня структура групи, так і визначалася комунікативна компетентність дітей та тип

їхніх ставлень один до одного. Оцінювання комунікативної компетентності дітей здійснювалося із урахуванням наступних показників:

- схильність дитини до налагодження продуктивної взаємодії;
- схильність до домінування;
- тип ставлень дитини до однолітка.

Зокрема, останній критерій передбачав співвіднесення поведінки дитини до одного із чотирьох типів ставлень дитини до партнерів: індиферентно-байдуже; егоцентричне; обезцінююче; із схильністю до співпраці. Всі вищезазначені критерії оцінювалися за 3-х бальною шкалою, у якій 0 чи 1 фіксував низький рівень сформованості якості, 2 бали – середній і 3 бали – високий.

Методика соціометричного типу «Капітал корабля» (<http://psmetodiki.ru/index.php/doshkol/mezhlichnostnye-otnosheniya/13-metodika-kapitan-korablya>) використовувалася нами для вивчення вибірковості у дитячих стосунках. Як відомо, становище дітей в групі (ступінь їх популярності, відторгнення чи ігнорування) в психології виявляють за допомогою різноманітних соціометричних опитувань. У цих методиках дитина в уявних ситуаціях здійснює вибір бажаних і небажаних членів своєї групи. Оскільки методика «Капітан корабля» розроблена для дітей дошкільного віку вона є репрезентативною для нашої вибірки.

Обстеження передбачало індивідуальну бесіду з кожною дитиною групи. Враховуючи, що у дослідженні брали участь також діти раннього віку, у виконання цього завдання вони не долучалися. В опитуванні брали участь лише діти, яким виповнилося по 4 роки і більше. Під час індивідуальної бесіди дитині показується малюнок корабля і задають наступні чотири запитання:

1. Якби ти був капітаном корабля, кого б із дітей групи ти взяв би у свою команду збираючись у далеке плавання?
2. Кого із дітей групи ти запросив би на корабель як гостя?
3. Кого із дітей групи тобі дуже не хотілося б взяти із собою в плавання?

4. Хто із дітей вашої групи ще залишився б на березі?

Таким чином, використаний інструментарій забезпечував нам можливість простежити як симпатії між дітьми, так і наявність у них стосунків відштовхуючого типу.

Для обговорення результатів дослідження застосовувалися методи альтернативного аналізу та графічного зображення результатів. У дослідженні використовувалися також бесіди з батьками дітей. У процесі опитування збиралася інформація щодо рівня комфортності дітей у групі однолітків.

2.2. Особливості взаємодії між дітьми у різновіковій групі дитячого садка

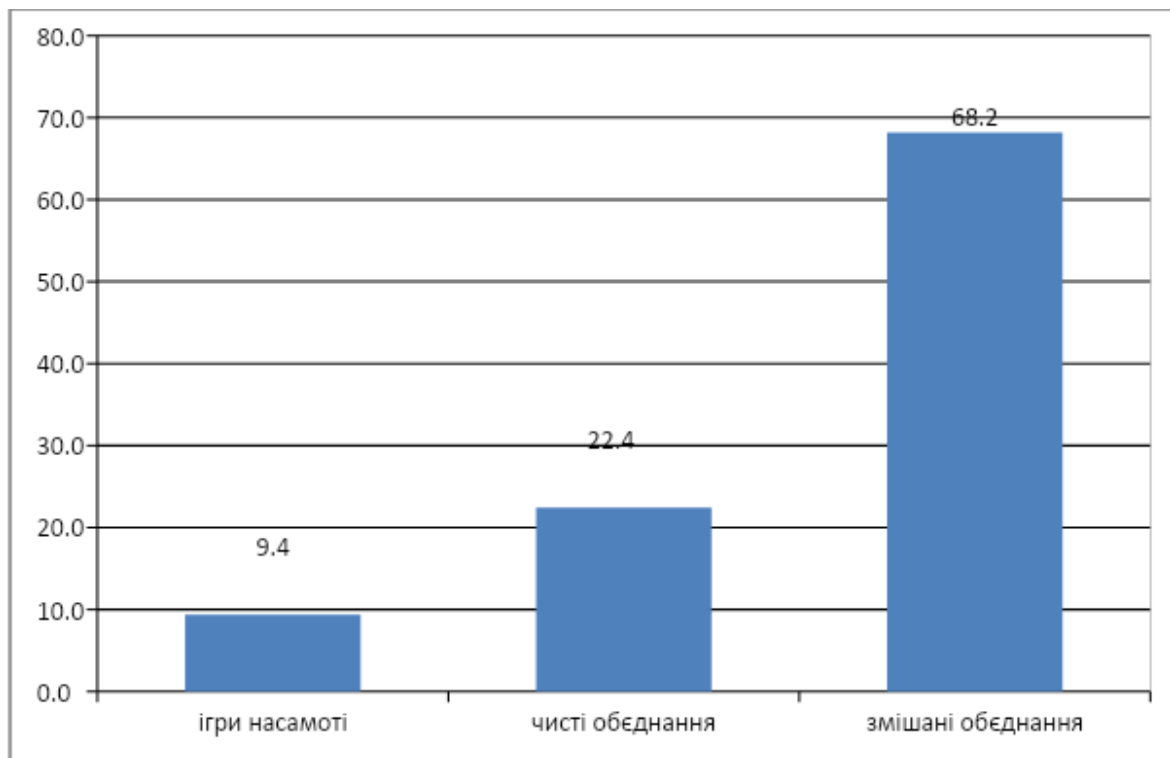
На емпіричному етапі дослідження ми перш за все спробували визначити тип ставлень, який простежується у дітей моєї групи у процесі міжособистісної взаємодії. За основу ми взяли класифікаційну систему В.Бутенко [13]. На думку цього автора, у дитячих соціальних стратегіях можна виокремити 4 типи ставлень:

- а) індіферентно-байдуже;
- б) егоцентричне;
- в) обезцінююче;
- г) із схильністю до співпраці.

Отже, фактично усе розмаїття ставлень дітей один до одного диференціюється на чотири категорії. При першому типі ставлень мова йде про нейтрально-байдужу форму співжиття між дітьми. Вона засвідчує, що інша дитина не виокремлюється як потенційний партнер по спілкуванню. Її потреби, інтереси не виокремлюються і, відповідно, не враховуються при побудові власних програм поведінки. Близькою до попередньої форми є і егоцентрична форма ставлень. Уже сама назва «єгоцентрична» говорить про те, що увага дитини зосереджена на власному життєвому просторі, власних бажаннях і намірах, які є домінуючими, але при цьому побудова власних програм не виключає необхідність партнерів, а значить і наявність певних прагнень до

налагодження взаємодії. Отже, при егоцентричній системі установок розвивається споживацьке, а не партнерське ставлення до однолітків і дітей іншого віку.

З метою аналізу схильності дитини до того чи іншого типу реагування на однолітків ми провели хронометроване спостереження. Всього було зроблено 35 зрізів диференціації групи на ігрові об'єднання. У процесі спостереження ми зафіксували 244 мікрогрупи. При їх аналізі нас перш за все цікавило питання вікової диференціації. Чи можна говорити про те, що діти об'єднуються у спільноти з дотриманням вікового принципу, чи навпаки ігрові об'єднання дітей змішані.

Рис. 2.1. Основні типи ігрових об'єднань дітей у системі різновікової взаємодії

Як показало спостереження 23 зрізові елементи зафіксували усамітнену поведінку дітей. Це склало 9,4 відсотка від усього обсягу. Усамітнена гра була типовою для 3 дітей. Усім їм виповнилося лише по 2 роки. Старші діти не робили спроби співпрацювати з ними, але й самі діти до такого спілкування не прагнули. Лише у окремих зрізах вони були зафіксовані у колі інших дітей.

Тому цих малят ми віднесли до підгрупи з ознаками індіферентно-байдужого ставлення до інших. Протягом дня ці діти переважно тягнуться до контакту з дорослими, або ж займалися предметною діяльністю на самоті. Всі вони виховуються у простих сім'ях і є єдиною дитиною. У дошкільній установі вони перебувають недавно, приблизно до 2 – 3 місяців. На нашу думку, індіферентність у ставленні до інших значною мірою зумовлена уже не скільки віком, скільки особливістю сімейного виховання. Відсутність рівних партнерів по спілкуванню у сімейному колі привела до акцентування уваги малюка на контактах з дорослими без виокремлення можливих інших шляхів взаємодії.

Поглянемо на *чисті об'єднання*. До таких ми відносили ті маленькі дитячі спільноти, де вікова різниця знаходилося у межах 3-4 місяців. Справа в тім, що у звичайних дитячих садках у гомогенній групі перебувають діти, у яких вікова різниця приблизно така ж. Як видно з рисунку 2.1. чистих об'єднань було зафіксовано 55, що склало 22,4 відсотки від загальної кількості зрізових елементів. На нашу думку, цей показник засвідчує, що такі об'єднання не є основними у нашій різновіковій групі. З точки зору їх гендерного аналізу ми помітили, що переважно це об'єднання хлопчиків старшого дошкільного віку. Їх ігрова діяльність досить динамічна, тому вони не хочуть долучати у свої об'єднання менших дітей. Зазначимо, що на прохання вихователя запросити їх до гри, відмов не було зафіксовано. Все ж, зініційовані вихователем об'єднання швидко розпадалися, і бажаної мети по організації співпраці ми не досягали.

Основну групу ігрових об'єднань склали *мішані спільноти*, як видно з рисунку 2.1 їх обсяг 68,2 відсотки. До них входили діти від 2 років 7 місяців до 5 років 9 місяців. Спостерігаючи за спілкування дітей у цих об'єднаннях ми погодилися із думкою Паласевич І.Л., що різновікове спілкування поєднує у собі дві важливі потенції: розвиток особистісної ідентифікації кожної дитини і створення додаткових можливостей для самореалізації дітей у спілкуванні [49, 191].

Спробуємо відповісти на питання стильових характеристик стосунків між дітьми. Ми розуміли, що лише формальне існування ігрового об'єднання не

відповідає на питання комфортності самопочуття дитини у об'єднанні, відчуття нею визнання з боку інших дітей. Тому ми провели подальші спостереження за поведінкою дітей та їх ставленням до партнерів. Як уже зазначалося, аналіз здійснювався за наступними показниками прояву комунікативних схильностей: схильність дитини до налагодження продуктивної взаємодії; схильність до домінування; тип ставлень дитини до однолітка.

Дані, що занесені у таблицю 2.1. засвідчують про те, що низький рівень готовності до продуктивної взаємодії між членами спільноти є досить розповсюджений. Зокрема у 40 відсотків учасників діагностовано саме такий характер поведінки з однолітками.

Таблиця 2.1.

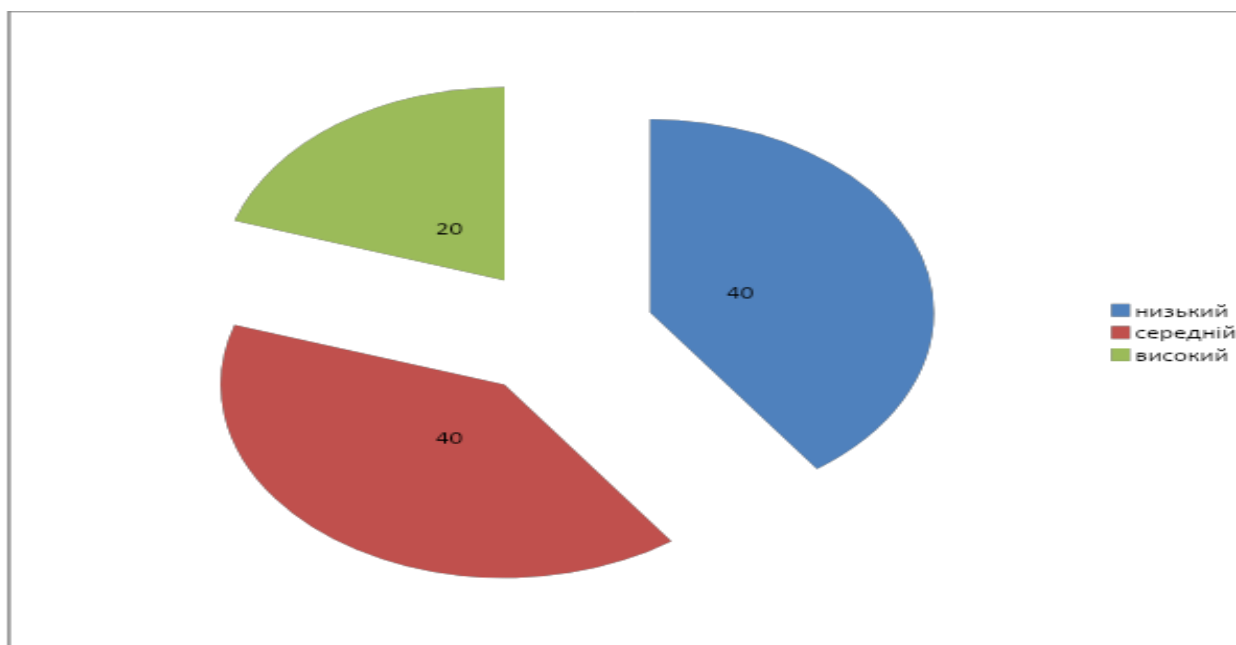
Показники сформованості основних комунікативних тенденцій

N=20

№ дитини у реєстраційному журналі	Вік у роках	Кількісні показники ставлень до партнера (у балах)		
		схильність до налагодження продуктивних зв'язків	схильність до домінування	тип ставлення до однолітків
	2	0	0	індиферентно-байдужий
2.	2,1	0	0	індиферентно-байдужий
3.	2,2	0	0	індиферентно-байдужий
4.	4,3	1	3	обезцінюючий
5.	5,9	2	2	егоцентричний
6.	5,6	3	3	егоцентричний
7.	4,8	2	0	із схильністю до співпраці
8.	5,1	3	1	із схильністю до співпраці
9.	5,4	2	1	із схильністю до співпраці
10.	5,7	1	3	обезцінюючий

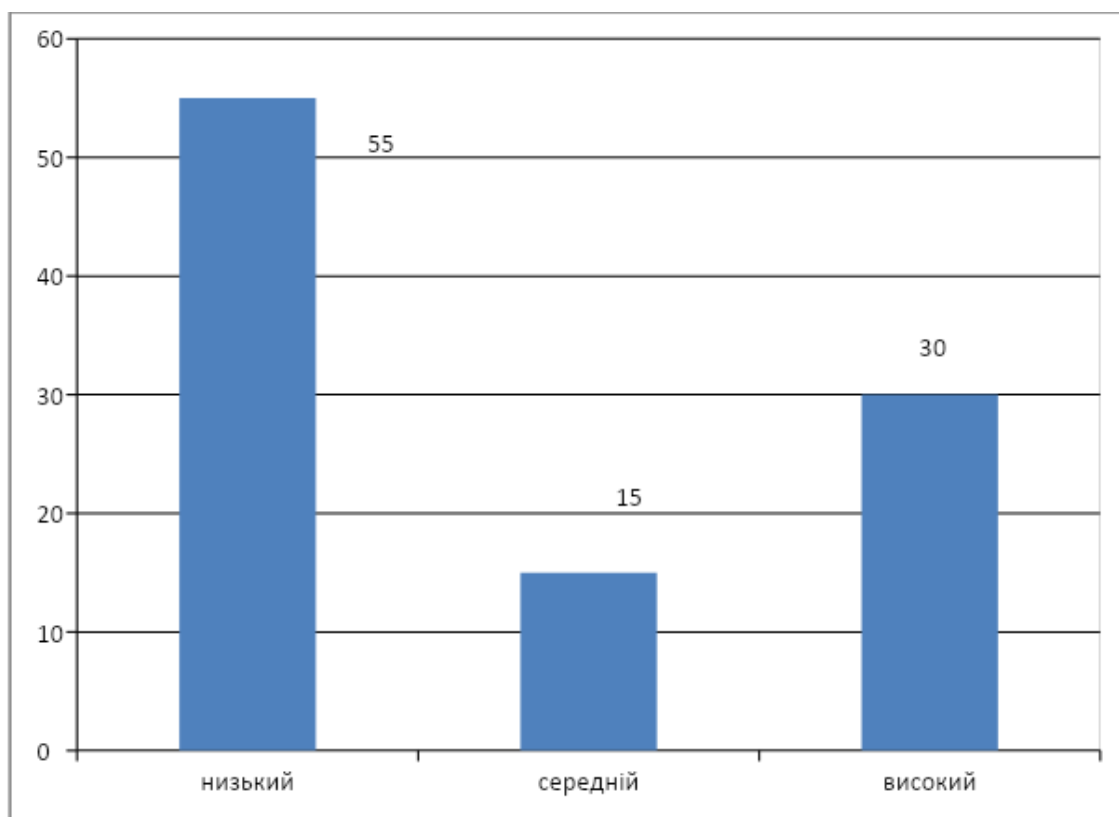
11.	4,2	2	2	еґоцентричне
12.	3,5	0	1	індиферентно-байдужий,
13.	5,4	1	3	обезцінюючий
14.	6,4	3	3	еґоцентричний,
15.	4,11	1	2	еґоцентричне,
16.	4,9	2	1	із схильністю до співпраці
17.	5,3	3	0	із схильністю до співпраці
18.	5,0	2	1	із схильністю до співпраці
19.	4,8	2	1	із схильністю до співпраці
20.	6,0	2	3	еґоцентричний
M = 4,7				

Така ж кількість учасників була віднесена нами до середнього рівня, і лише у п'ятій частини вибірки було діагностовано високий рівень сформованості цієї здатності (див. табл. 2.2.). Для покращення візуальної презентації схильності дітей до продуктивної взаємодії проілюструємо це рисунком

Рис.2.2. Показники присутності у дітей схильності до налагодження продуктивної взаємодії

Паралельно з показником схильності дітей до продуктивної взаємодії ми також визначали такий показник як домінування. Цей показник ми вводили для аналізу враховуючи специфіку нашої групи. Наявність вікової диференціацію досить часто посилює тенденції домінування, що не завжди сприяє гармонізації стосунків між дітьми. За критерієм схильності до домінування вибірка розпалася наступним чином : 55 відсотків дітей були віднесені нами до низького рівня вияву тенденції, 15 відсотків – до середньої і близько третини вибірки (30 відсотків) до високого рівня.

Рис. 2.3. Показники схильності дітей різновікової групи до домінування

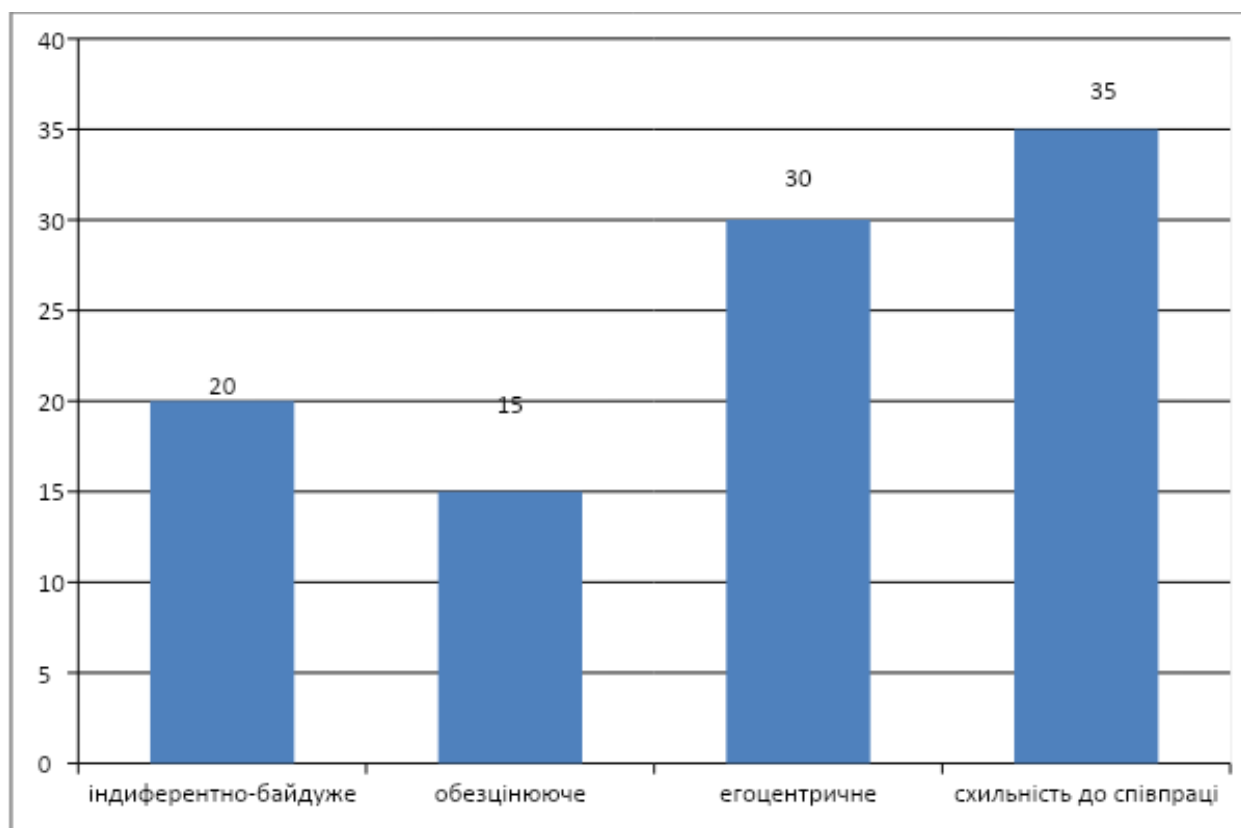
Аналізуючи отримані результати, ми усвідомлювали, що у функціонуванні групи, у системі стосунків між дітьми простежуються несприятливі тенденції. Все ж ми розуміли, що більш чітку картину можна отримати лише при співставленні вищезазначених критеріїв із індивідуальним типом ставлень до партнерів. На основі виконаних спостережень ми дійшли

висновку, що перший тип ставлень (байдужо-ізолюваний) не є типовий для дітей нашої групи. Він простежувався у поведінці 4 членів групи (20 відсотків), з яких 3 осіб, це діти початку третього року життя. Як відомо, потреба у спілкуванні, у цьому віковому періоді ще чітко не сформована, тому особливих прагнень зі сторони дітей щодо однолітків ми не спостерігали. Цей же тип ставлень було діагностовано і у Олександра, якому вже виповнилося 3,5 роки. До цього часу комунікативна потреба уже повинна проявлятися, але у цьому випадку ми зустрілися із певною затримкою у її розвитку. Справа в тім, що хлопчик виховується у одно дитній сім'ї, а до дитячого садка прийшов напередодні проведення спостережень.

Поглянемо на представленість у дитячій вибірці другого типу ставлення – егоцентричного. Як уже зазначалося, при такому ставленні до партнерів дитина основну увагу спрямовує на власні інтереси, використовуючи однолітків як засіб для задоволення власних інтересів і намірів. У нашій групі такий тип поведінки ми зафіксували у 6 дітей. Більшість із них належать до найстаршої підгрупи наших вихованців. П'ятьом із них уже виповнилося 5- і більше років. Спостерігаючи за ними ми помітили маніпулювання думкою і діями інших дітей, особливо молодших. При цьому не можна говорити про надто жорстке чи зверхнє ставлення до оточуючих. У більшості цих дітей показник прагнення до налагодження позитивних стосунків середній. Вони люблять грати з іншими, ведуть себе дружелюбно, все ж при виникненні конфліктів інтересів ці діти вибирають безкомпромісну стратегію на користь «Я».

Дещо іншу форму поведінки ми спостерігали у трьох дітей старшого дошкільного віку. Невисокий показник схильності до налагодження позитивних стосунків у них поєднується із високим рівнем домінування над іншими. Ці діти обрали зверхній стиль спілкування, адресуючи його як молодшим дітям, так і своїм партнерам. У процесі ігрової діяльності вони ображають однолітків, не рахуються з їх інтересами, нехтують їх прохання. Діти побоюються їх і дещо стороняться.

Четверту підгрупу за стильовими ознаками взаємодії утворили 7 дітей. Сюди увійшли діти різного віку, від 4 до 6 років. Вони із задоволенням граються з однолітками, виявляють схильність до підримки. Відносно найменших дітей, саме вони проявляють прагнення опікувати, підтримувати, захищати. В цілому розподіл вибірки за стильовими характеристиками ставлень до партнерів можна подати у вигляді рисунку.

Рис. 2.4. Представленість різних типів ставлень до партнерів у дітей різновікової групи

Отже, ми виявили наявність у наших дітей усіх чотирьох типів ставлень. Перший індиферентно-байдужий тип є несприятливим для соціального розвитку дитини. Все ж у нашому випадку це не є загрозовою тенденцією, оскільки він був діагностований у дітей раннього віку, тобто вихованців, у яких, в силу вікових закономірностей розвитку, потреба у контактах ще не актуалізувалася. Тому, на нашу думку, для цих дітей недоречним буде застосування корекційних вправ, у той час як наближення до них більш старших дітей та пробудження уваги до їх діяльності є доцільним. Основна

лінія педагогічної роботи – розвивальна. Важливо, що у нашій групі домінуючі позиції отримав стиль, пов'язаний із схильністю до побудови партнерських стосунків. Такий стиль був простежений у кожній третій дитини групи (у 35 відсотків). Егоїстично-маніпулятивні тенденції ми помітили у 30 відсотків дітей, що ведуть себе егоцентрично. Вони не порушують норми взаємодії, але при цьому часто ігнорують потреби партнерів.

Найбільш руйнівну функцію у формуванні загальної атмосфери групи, за нашими спостереженнями, виконує стиль обезцінення. Нездатність сприймати партнера по грі на особистісному рівні завдає шкоди як оточуючим дітям, так і дитині, яка віддає перевагу цьому типу взаємодії. Тривале використання таких стратегій може призвести до виключення із спільноти, наявність конфліктних протистоянь. Тому ми вважаємо, що саме із дітьми цієї підгрупи необхідно проводити найінтенсивнішу роботу у напрямку перебудови стильових стратегій взаємодії, розвитку гуманістичної орієнтації у різновіковій взаємодії.

Поглянемо на характер вибірковості у дитячих стосунках. Як зазначалося, ми обрали для цієї мети експериментальну гру «Капітан корабля». Отримані результати подаємо у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

**Результати соціометричного опитування
(за методикою «Капітан корабля»)**

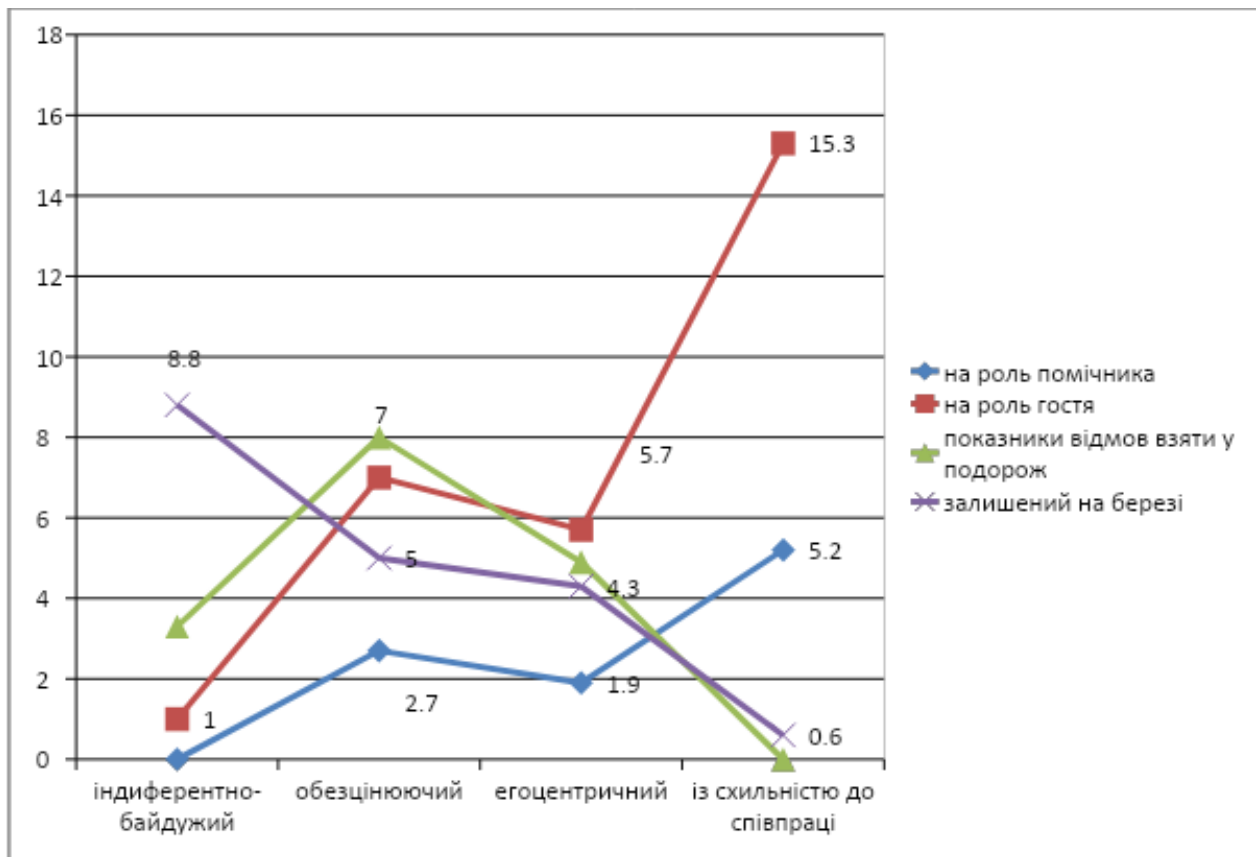
№ дитини у реєстраційном у журналі	Вік у роках	Тип ставлення	Кількісні показники отриманих виборів			
			на роль учасника команди	на роль гостя	показник и відмов взяти у подорож	залишени й на березі
	2	індиферентно-байдужий	0		5	9
2.	2,1	індиферентно-байдужий	0		4	8
3.	2,2	індиферентно-байдужий	0		3	8

4.	4,3	обезцінюючий	1	8	10	5
5.	5,9	егоцентричній	2	5	9	4
6.	5,6	егоцентричній	3	6	8	3
7.	4,8	із схильністю до співпраці	0	12	0	1
8.	5,1	із схильністю до співпраці	10	15	0	0
9.	5,4	із схильністю до співпраці	3	15	0	0
10.	5,7	обезцінюючий	5	7	8	8
11.	4,2	егоцентричне	0	7	6	10
12.	3,5	індиферентно-байдужий	0	4	1	10
13.	5,4	обезцінюючий	2	6	6	2
14.	6,4	егоцентричній,	3	5	5	4
15.	4,11	егоцентричне	3	6	4	6
16.	4,9	із схильністю до співпраці	6	11	0	0
17.	5,3	із схильністю до співпраці	3	14	0	1
18.	5,0	із схильністю до співпраці	5	15	0	2
19.	4,8	із схильністю до співпраці	4	10	0	0
20.	6,0	егоцентричній	2	11	2	3

У процесі виконання дітьми завдання ми помітили, що віковий показник враховувався однолітками лише відносно дітей раннього віку. Жодного із цих дітей одногрупники не запросили на роль члена екіпажу і лише окремі діти запропонували їм позицію гостя. Основною ідеєю відмов у співпраці з цими дітьми була вказівка – «він ще маленький». Пояснюючи свої позиції, багато дітей використовували просоціальну мотивацію, у якій простежувалася турбота за малюка: «ще у воду впаде», «боятиметься», «йому буде страшно».

Поглянемо на вибірковість у виборах дітей із урахуванням стилю поведінки партнера. Ми помітили, що найбільш неохоче діти запрошують на корабель тих однолітків, які ведуть себе по відношенню до інших зверхньо (обезцінюючий стиль) чи егоцентрично. При цьому вікові характеристики суттєвої ролі у цьому процесі не відіграють. Середній бал відторгнення при обезцінюючій стратегії 8 балів, при егоцентричній 4,9 бали (див. табл.1 додатків). Все ж, необхідно відзначити, що наявність розвинених умінь у дітей старшого дошкільного віку навіть за цих умов викликає у дітей бажання гратися з ними. Зокрема, навіть при обезцінюючому ставленні до однолітків діти отримували запрошення від деяких однолітків як на роль члена екіпажу (середній бал 2,7), так і на роль гостя корабля (середній бал 7). (див. рис 2.5).

Рис.2.5 Показники отриманих дітьми соціометричних визнань, у залежності від індивідуального типу ставлень до партнерів

Діти з егоцентричними установками також отримали визнання і прийняття від деяких однолітків, але показники достатньо низькі.

Спостереження за взаємодією дітей у повсякденному житті дозволяє пояснити існування певної невідповідності між стилем ставлення та отриманими позитивними та негативними виборами. Діти з егоцентричним ставленням, у повсякденному житті, прагнучи задовольнити власні інтереси, використовують силові стратегії аж до короткочасної агресії. Тому діти не запрошують їх у якості своїх помічників. У той час як ігрові і комунікативні уміння дітей з обезцінюючим ставленням до однолітків дозволяє їм отримати запрошення до ігрової взаємодії.

Отже, виконані спостереження дозволяють стверджувати, що соціальний простір різновікової групи є достатньо складним. При цьому суттєву роль у побудові стосунків має не лише вік, а перш за все ставлення дитини до однолітків.

Висновки до другого розділу

Виконані спостереження засвідчили, що різновікова група у своїй життєдіяльності наповнена різним типом стосунків між дітьми, а її члени різняться як рівнем сформованості комунікативної потреби, так і стильовими характеристиками ставлень до партнерів. Аналіз структури реальної ігрової взаємодії засвідчує, що переважаючим типом ігрових об'єднань є мішані спільноти, до яких входять діти різних вікових категорій дошкільного віку. Такі спільноти переважно складають до 70 відсотків від усіх зафіксованих об'єднань. При цьому діти раннього віку у такі спільноти переважно не включаються, у зв'язку з відсутністю розвиненої комунікативної потреби. Відповідно, ініціативу не виявляють ні самі діти раннього віку, ні їх старші однокласники.

Вивчення схильності наших дітей до продуктивної взаємодії показало, що у 40 відсотків вихованців цей показник знаходиться на низькому рівні. Така ж кількість членів групи віднесена нами і до середнього рівня. І лише у п'ятій частині групи ми діагностували високий рівень сформованості готовності до продуктивної взаємодії. В цілому, можна говорити, що не дивлячись на те, що

більшість наших вихованців (60 відсотків) мають високий чи середній рівень сформованості зазначеної якості для загального функціонування групи цей показник є недостатній. Відповідно він вказує про доречність інтенсифікації педагогічного впливу на систему індивідуальної та групової готовності до налагодження взаємодії між дітьми різних вікових категорій.

За критерієм схильності до домінування наша вибірка розпалася наступним чином: 55 відсотків дітей були віднесені нами до низького рівня вияву тенденції, 15 відсотків – до середнього і близько третини вибірки (30 відсотків) до високого рівня.

У процесі обстеження ми дійшли висновку, що в залежності від особливостей ставлень дітей до своїх одногрупників можна виокремити чотири підгрупи вихованців: діти, схильні до байдужо-ізолюваного відношення; діти, схильні до гармонійного ставлення; діти, схильні до егоїстичного ставлення та діти, які виявляють схильність до обезцінюючого ставлення. На основі виконаних спостережень ми дійшли висновку, що байдужо-ізолюваний тип ставлень не є типовий для дітей нашої групи. Він простежувався у поведінці 20 відсотків членів групи. Це не є загрозливою тенденцією, оскільки він був діагностований у дітей раннього віку, тобто вихованців, у яких, потреба у контактах ще не актуалізувалася. Домінуючі позиції отримав стиль, пов'язаний із схильністю до побудови партнерських стосунків. Він був простежений у кожній третій дитині групи (у 35 відсотків). Егоїстично-маніпулятивні тенденції ми помітили у 30 відсотків дітей, що ведуть себе егоцентрично. Вони не порушують норми взаємодії, але при цьому часто ігнорують потреби партнерів, використовують агресивні форми натиску. Найбільш руйнівну функцію у формуванні загальної атмосфери групи, за нашими спостереженнями, виконує стиль обезцінення.

Ми помітили, що у ситуаціях соціометричного вибору віковий критерій при виборі партнера звучить лише відносно дітей раннього віку. У всіх інших випадках він не використовується ні як підстава для вибору партнера, ні як підстава його ігнорування. Відмовляючись розглядати дітей раннього віку як

рівноправних членів команди, дошкільники використовують критерій віку як достатній аргумент для відмов, або ж виокремлюють вікові аспекти їх поведінки.

Навіть, у різновіковій групі основною підставою соціометричних чи ігрових виборів (чи відмов) є тип ставлень дитини до партнерів. Найбільш неохоче діти запрошують тих, хто веде себе по відношенню до інших зверхньо (обезцінюючий стиль) чи егоцентрично. При цьому вікові характеристики партнера суттєвої ролі у процесі оцінювання не відіграють. Відзначимо, що схильність до не гуманних форм взаємодії з одногрупниками певною мірою може компенсуватися наявністю розвинених організаторських чи ігрових умінь дитини. Діти пробачають елементи агресії під впливом дії інтересу до ініціатив. За цих умов потреба однолітків у взаємодії з такими дітьми повністю не депривується.

В цілому, виконані спостереження засвідчили необхідність більш інтенсивних форм роботи по формуванню стосунків між дітьми у різновіковій групі.

Розділ 3

ФОРМУВАННЯ ПРОДУКТИВНО-ГАРМОНІЙНИХ СТОСУНКІВ У РІЗНОВІКОВІЙ ГРУПІ ДИТЯЧОГО САДКА

3.1. Завдання та методика розвивальної роботи по інтенсифікації соціально-педагогічних процесів в різновіковій групі

Як засвідчують матеріали двох попередніх розділів, питання стосунків між дітьми у різновікових групах повинні бути у центрі навчально-виховного процесу дитячого садка. Сприятлива атмосфера у групі – це основа емоційного благополуччя кожної дитини, її позитивного ставлення до дитячого садка, запорука успішного вирішення усіх педагогічних завдань.

На етапі формувального експерименту ми поставили перед собою наступну мету:

шляхом педагогічного стимулювання підвищити продуктивність і гармонійність стосунків між дітьми різного віку у межах формального дитячого об'єднання.

Завдання формувального експерименту:

- підвищити увагу дітей раннього віку до діяльності дітей дошкільного віку, формувати у них потребу у спілкуванні з дітьми;
- розвивати турботливо-емпатійне ставлення старших дітей до молодших;
- формувати безконфліктні способи взаємодії між дітьми;
- розвивати ігрові вміння дітей, вміння брати на себе ігрові ролі та приймати участь у їх розподілі без застосування силових стратегій домінування;
- закріплення миролюбних способів вирішення ситуацій проблемного характеру.

При плануванні і організації роботи з дітьми по формуванню стосунків у різновіковій групі ми дотримувалися наступних **принципів** педагогічної роботи:

Принцип онтогенетичного підходу. У нашій роботі він визначався одним із основних, оскільки передбачав, що при організації різних форм роботи з дітьми завдання моделювалися із урахуванням вікових можливостей кожного із учасника взаємодії.

Принцип послідовності. Всі форми роботи на кожному із організованих занять чи у процесі повсякденного життя простежувалися за рівнем складності, урахуванням попередніх завдань і надбань дітей.

Принцип емоційності. Всі процеси по згуртуванню дитячого колективу передбачали формування оптимістичного настрою для усіх учасників.

Принцип ігрового підходу. Основний шлях формування стосунків ми обрали через стимулювання провідного типу діяльності дітей дошкільного віку – сюжетно-рольової гри.

Методика розвивальної роботи включала проведення серії розвивальних занять та різні форми роботи по згуртуванню групи у процесі організації основних режимних моментів: прогулянки у першу та другу половину дня, вечірні години, ранковий прийом. Тривалість розвивальної роботи була розрахована на 3 місяці: з липня до жовтня 2020 року. Загальний обсяг загальних занять – 12. За основу розвивальної програми «Рідний дім» ми взяли розвивально-корекційну програму».

У роботі використовувалися словесні, ігрові, наочні методи. До основних прийомів можна віднести: бесіди, рольові вправи, аналіз гіпотетичних ситуацій, пояснення, запитання, показ ілюстрацій.

Розвивальна програма передбачала як загальні заняття, у яких приймали участь діти усіх вікових підгруп, так і заняття з підгрупами дітей певного віку. Зазначимо, що із дітьми раннього віку, які відвідують нашу групу робота проводилася у формі взаємодії дітей у діадах і тріадах, і мала на меті стимулювати форми їх спільної діяльності з пробудженням інтересу як до предметно-ігрової сторони ігрової діяльності, так і уваги до партнера по взаємодії.

3.2. Реалізація програми стимулювання продуктивно-гармонійних стосунків у різновіковій групі «Рідний дім»

За нашим розумінням, основу побудови гармонійних, продуктивних стосунків між дітьми у різновіковій групі складає спільна діяльність. Саме в діяльності відбувається як формування стосунків, так і їх активація та корекція. В спільній діяльності зв'язки між дітьми набувають свого змістового наповнення. Закономірно, що центральним педагогічним завданням є організація спільної діяльності, при якій діти кожної із вікових підгруп почували себе комфортно.

Розробляючи програму ми враховували наступні положення:

- організація спільної діяльності завжди повинна передбачати підготовчий етап, який би забезпечував успішну реалізацію наступних завдань;
- для запобігання егоїстичних чи надміру домінуючих стратегій у поведінці дітей постійно передбачати зміну їх рольових статусів, урізноманітнення позицій у спільній діяльності;
- спільна діяльність повинна постійно урізноманітнюватися, що забезпечить постійний інтерес дітей до процесу її виконання та її результату;
- всі позитивні самовияви дітей у процесі спільної діяльності повинні виокремлюватися і стимулюватися.

Коротко зупинимося на висвітленні нашої роботи по формуванню стосунків між дітьми у різновіковій групі. Свою роботу ми розпочали із проведення заняття «Великий чи малий».

Заняття 1. «Великий чи маленький». Мета заняття показати, що вік не є підставою до хизування. Заняття розпочалося із інсценування казки про двох братиків-зайченят, одне з яких дуже хизувалося своєю дорослістю. В інсценівці старше зайченя зустрілося з осудом не лише батьків, а й інших звірів. Всі відмовлялися гратися з ним у відповідь на його ігнорування маленького братика.

Після перегляду вистави разом з дітьми ми почали пригадувати сюжети життя із дитячого садка, які ілюстрували ідею «не хизуйся, що ти старший». За кожен розповідь про допомогу меншим діти отримували у подарунок маріонетки, з якими у кінці заняття діти організували хорівод з виконанням пісні «Доброта» (слова Н. Тулупової, музика І. Лученка).

Заняття 2. «Вміємо гратися - не сварячись». Мета заняття полягає у ознайомленні дітей з безконфліктними способами вирішення спірних питань

Заняття розпочинається із читання казки «Два жадібних ведмежатка».

У процесі аналізу твору дітям пропонують запропонувати способи вирішення проблеми. Кожний із виокремлених дітьми шляхів вихователь позначає символами, щоб діти його запам'ятали. Після цього йде пригадування і аналіз проблемних ситуацій в групі. Вихователь загострює увагу дітей на конфліктних ситуаціях, учасниками яких були діти різного віку. Йде обговорення несправедливості та не гуманності способів, які застосовувалися дітьми відносно один одного. Вихователь серед усіх інших аспектів виокремлює і критерій віку учасників.

Далі з дітьми проводилося обговорення вірша «У дворі» (авт. І. Панасюк).

У дворі гуляли діти:
 Інна, Таня, Коля, Віта.
 Всі дружили і сміялись,
 Раптом – всі засперечались.
 Хтось вередував і злився,
 Чимось хтось не поділився,
 А хтось ляльку поламав,
 Хтось машинку заховав...
 Ангел білий прилетів,
 Подививсь на дітлахів.
 І сказав: «Миристь, миристь!
 Тільки більше не сварись!
 Бо не хочеться водитись

З тим, хто вміє тільки злитись.
 Нумо, діти, посміхніться,
 Чемні будьте й подружіться

На закінчення заняття дітям була запропонована пісня «**Якщо добрий ти**» (муз. Б. Савельєва, сл. М. Пляцковського; переклад з російської О. Лобової).

Заняття 3. Як ми допомагаємо один одному. Мета – відновити спогади про вияви взаємодопомоги та емоційні переживання, що виникають у кожного із учасників взаємодії.

Як і на попередніх заняттях дітей розміщали із урахуванням вікової диференціації, тобто у кожній діаді були діти різного віку. У ході заняття дітям було запропоновано пригадати приклади допомоги іншій дитині. Під час дитячих розповідей вихователь навчав дітей правильно інтерпретувати події і передавати емоційні переживання партнера. Після розповідей діти виконували вправу «**Мій настрій**». Для цього були використані шаблони для малювання портретів (авт. Ю. Радінова).

Спочатку дитина зображала своє личко після доброї справи, пізніше – обличчя товариша і з поясненням чому саме так почувався ти і твій товариш

На закінчення заняття виконувалася **релаксаційна вправа «Хвилинка теплоти»**. Дітям було запропоновано подарувати хороший настрій своїм друзям. Вони повертаються один до одного, посміхаються та виконували вправи з плесканням у долоні та доторканням до долонь сусіда. При цьому дітям ми наголошували, що даруючи іншим добрі слова, тепло своїх долонь людина також відчуває приємність і затишок на душі.

Заняття 4. «Ми вміємо дружити». Мета заняття – вербалізувати у свідомості дітей ідею «ми друзі», «нам добре разом».

Заняття починається з рухливої гри «У ведмедя». Це дозволило підвищити загальну емоційну атмосферу. Після цього розпочиналася вправа «Подарунок». Лічилкою по черзі виокремлювали когось і дітей. Саме цьому партнеру усі інші повинні були зробити маленькі подарунки у формі якогось руху, який спочатку повторював той, кому він був подарований, а після всі діти групи. Під час виконання вправи ми постійно наголошували на тому, що ми даруємо свої вміння один одному, що діти люблять своїх друзів, що разом весело. Після цього проходив обмін іграшками-саморобками, які діти принесли з дому для свого друга. По черзі ішов розгляд подарунків, їх обігрування, фотографування.

Заняття закінчилося виконанням вправ «Сонячна доріжка». Дітей розділили парами. Кожній парі було дано жовтий клубочок пряжі. По черзі діти кидали свій клубочок і разом, рухаючись по ниточці виконували певні рухи, які пропонував ведучий. Одна пара скакала жабками, інша - бігла «лисичками», ще інша - імітувала ведмедя і т. Вправа дозволила підвищити інтерес дітей один до одного, відчуття взаємної підтримки і веселощів.

Заняття 5 «Мій молодший товариш». Мета - пробудження уваги до різновікового спілкуванням та розуміння вікових особливостей партнера по спілкуванню

Діти на початку заняття отримали колективні фотографії нашої групи. Це допомогло їм швидше зорієнтуватися і вибрати персонаж для розповіді. Їм необхідно було почергово відповідати на питання: Як звати партнера? Що він любить? Що вміє? Що йому складно зробити? У чому йому треба допомогти. Ці питання були необхідними, оскільки зв'язно розповідати дітям ще важко і така стимуляції допомагала створювати загальну канву презентації молодшого за віком товариша.

Після цього виконувалася вправа «Дерево подяки». Дітям було запропоновано малюнок макету дерева, наголошувалося, що дерево має є стовбур, гілки.

Щоб дерево розквітло дітям необхідно прикріпити до нього листочки й квіти. При цьому вони будуть не зовсім звичайними. Кожний листочок чи квітка – це подяка дитини, тому товаришу, який зробив для них щось добре. Діти підходили до столу вихователя, брали листочки і квіточки, прикріплювали їх на макеті, називаючи кому і за що вони дякують.

Заняття закінчувалося ритмічною вправою «Якщо весело живеться, роби так». Діти виконують 1-2 куплети пісні, доповнюючи спів плесканням у долоні, легким притупуванням, дотиками до рук партнера, поворотами один до одного, посмішками

Заняття 6 «Помирюся». Мета – познайомити дітей із способами відновлення стосунків мирилками.

Заняття розпочалося з виконання вправи «Примирення». Діти стали у коло, передаючи з руки в руки м'яч. Той хто отримував його, розповідає як можна помирити друзів чи втішити того, хто постраждав. Після цього переходили до розігрування мирилок. Діти для виконання цієї вправи стали парами один навпроти одного. Разом з вихователем вони промовляли мирилку та імітували рухами її зміст. У процесі виконання вправи діти час від часу мінялися партнерами.

Приклади мирилок, які ми використали на цьому занятті:

Мирилка летіла,
 На плече сіла,
 Сказала тихенько:
 Миріться швиденько
 Ти – не ворог, я – не ворог,
 Нам сваритись – просто сором.
 Помирились, помирились,
 Щоб ніколи не сварились!

Після розучування і проговорювання мирилок дітям пояснювали, що між дітьми різного віку часто виникають образи через невміння поділитися, розподілити, домовитися. Одним із найпростіших способів, у цьому випадку, є лічилки. Одні – допомагають мирно вирішувати питання першості (хто першим починає, хто буде наступним), а інші – взагалі підкажуть як визначити черговість (хто за ким).

Далі відбувалося обговорення способів використання лічилок на прикладі їх двох видів (коротка лічилка В. Гринько та лічилка «Повтори номери» І. Левченко. При цьому зазначимо, що текст другої лічилки досить довгий, тому ми використовували з дітьми дошкільного віку лише її першу частину.

Джміль, оса та бджілка – от і вся лічилка (В. Гринько).

Лічилка «Повтори номери!» (І. Левченко)

З лісу вибігла Лисичка.
 Перший номер – одиничка.
 А за нею мчить Сова.
 Гляньте: в неї – номер два!
 Їжачок – клубком з гори:
 От так номер – номер три.
 Найметкіша з усіх звірів
 Білка з номером чотири.
 Прудконогий – не спіймать:

Хто це? Зайчик – номер п'ять.

Заняття закінчувалося рухливою грою хороводного типу, яка дозволила відчутти дітям єдність, узгодженість спільних дій, веселощі та емоційний комфорт.

Заняття 7. «Разом затишно» Мета – утвердження ідеї дружби і взаємопідтримки.

Заняття розпочиналося із виконання дітьми релаксаційної вправи *«Коло дружби»*. Дітям було запропоновано взятися за руки, і, повертаючись по черзі до сусіда справа та зліва, подарувати їм милі, теплі посмішки. Вправа виконувалася під пісню *«Про усмішку»* (слов. М. Пляцьковський, композ. В. Шаїнський):

Від усмішки хмарний день ясніш,
Від усмішки засія веселка в небі.
Поділись усмішкою щедріш
І вона не раз повернеться до тебе

Після цього ми розповідали дітям як добре всім, коли у них є друзі. При цьому дітям пропонувалося по чергово то доторкатися до руки товариша, то відпускати її.

Наступною виконувалася вправа *«Мій друг»*. Дітям пропонувалося коротко розповісти про свого друга і передати м'яч наступному гравцеві. М'яч передавався по колу, стимулюючи кожного із учасників визначатися і описувати своїх друзів, їх поведінку, їхні вчинки. Вихователь постійно підсумовував слова дітей, наголошував, що і далі ми будемо дружити, цінувати й поважати один одного, радіти за успіхи друзів, разом переживати різні події, долатимемо невдачі й перешкоди, допомагатимемо один одному. У кінці заняття діти повторили гасло *«Дружба – велика сила»*. З метою підвищити ефект від цієї ідеї дітям було запропоновано проговорити гасло декілька раз з поступовим посиленням інтонації. При цьому, також, пропонувалося плескати у долоні та закріпити ідею бігом по колу парами.

Заняття 8. Я вмію турбуватися про інших. Мета –підвищити увагу дітей до одногрупників, формувати ставлення до себе як турботливої, щирої людини, розвивати бажання приходити на допомогу іншим.

Заняття розпочалося із гри «Пригадай». Дітям було запропоновано стати в коло і, заклавши очі, назвати товаришів, які знаходяться по праву і ліву руку. Потім відбувалося пригадування того, хто відсутній сьогодні в дитячому садку, кого не було вчора. Далі ми перевели розмову на те, хто у групі найчастіше потребує допомоги, хто її уже надавав. Спільно приймається рішення, кому треба було б подарувати радість сьогодні. На занятті діти розфарбовують фігурки до пальчикового театру. Після завершення роботи була обрана найкраща робота і саме вона була подарована тій дитині, яка сьогодні, на думку однолітків, найбільше потребувала такого дарунку. Виявилось, що увага дітей зосередилася на найменших вихованцях нашої групи. Їм на пальчики були одягнуті маріонеточки, а старші діти весело демонстрували малятам як ними бавитися.

Після цього проводився розгляд фотографій із зображенням емоційних переживань персонажів. Це дало можливість зосередити увагу дітей на тому, що допомоги і турботи потребують всі, а не лише найменші.

Дивлячись на фото, діти робили припущення відносно того, що трапилося, як можна допомогти, пригадували історії, коли і їм самим було сумно. Основну увагу у процесі бесіди ми звертали на виокремлення способів підтримки і допомоги.

Після розгляду ілюстрацій і бесіди ми провели гру-вправу «Так і ні» (*авт. слів невідомий*). Дітей було розділено на дві команди. Зачитується вірш. Одна підгрупа дітей вигуком «Так» повинна була підтвердити добрі вчинки, інша – вигуком «Ні» – вказувала на негативні.

Бабусі хлопчик помагав, на допомогу він мастак.

Він, діти, добрий хлопчик? (Так.)

Тепер усі скажіть мені: «У сварці жити добре?» (Ні.)

А як немає забіяк, тоді усім прекрасно? (Так.)

А як серця у всіх ясні, то вам погано, діти? (Ні.)

Співає хлопчик гарно як! А вам подобається? (Так.)

А як обличчя всіх сумні, похмурі, злі? Вам добре? (Ні.)

Кричить, ламає все хлопчак, це теж погано, діти? (Так.)

Тоді іще скажіть мені: Як діти б'ються, добре? (Ні.)

Коли вам краще жити. Коли сміються діти? (Так.)

Звичайно, краще в мирі жити, і з усіма дітьми дружити,

Щоб всі веселими були, в добрі і злагоді жили.

Заняття 9. «Малюнок другу». Мета – закріплювати розуміння дружби як основи спільної діяльності та взаємодопомоги.

Заняття розпочиналося із читання твору Сухомлинський В. О. «Як Сергійко навчився жаліти». Під час обговорення ми зосереджували увагу на необхідність підтримувати один одного, допомагати як меншим дітям, так і своїм ровесникам. Разом з дітьми згадували події, що недавно відбулися в групі, разом дякували тим дітям, які проявили підтримку іншому. Після цього переходили до основного завдання – малювання подарунку для друга. Спочатку діти називали, кому вони б хотіли зробити подарунок і чому. Після цього відбувався процес виготовлення подарункових малюнків. Під час підсумку заняття основна увага дітей зосереджувалася не стільки на якості роботи, скільки на цінність бажання зробити щось для свого товариша. Всі роботи, після їх отримання і розгляду адресатом поміщалися на виставку «Подарунки друзів». Під час підготовки виставки і подальшого її розгляду постійно утверджувалася ідея дружби.

Заняття закінчувалося виконанням вправи «Віночок вражень». Під музику пісні «Що таке доброта» (групи «Барбарики», без перегляду кліпу) діти обмінюються враженнями та згадують, які подарунки від друзів вони отримали.

Заняття 10. Ми дружимо, хоча й різні. Мета – акцентувати увагу дітей на вікових особливостях партнерів, на необхідності зважати на можливості і інтереси одногрупників.

Заняття розпочинається з гри «Змійка» дітям було запропоновано стати один за одним по росту. Під музику діти рухаються змійкою, виконують при цьому різні вправи за командою. «Змійку» зупиняємо у вигляді півкола, так, щоб діти бачили різницю у рості дітей, що стоять на початку і у кінці. Починаємо обговорювати ідею, що у нас в групі є діти різного віку. Пропонуємо старшим дітям розповідати, що вони роблять для менших, при цьому вони піднімаються по імпровізованих сходах. Так ми підсумовували

добрі справи дітей. Після цього силами молодших дітей була проведена гра «Коровай» як форма подарунку старшим.

Після цього всі діти разом виконують пісню «Про усмішку» (слов. М. Пляцьковський, композ. В. Шаїнський). Її виконання ми коментували словами про те, що, живучи разом, ми відчуваємо тепло своїх друзів, їх долонь, їх усмішок. Ще допомагаючи один одному ми робимо життя в нашій групі приємним для всіх і маленьких і старших. Основний лозунг, який ми проговорювали дітям був «дружба – велика сила».

У процесі заняття діти виконали також вправу «можна – не можна». Її основна мета – закріпити допустимі і недопустимі способи взаємодії між старшими і меншими дітьми. Пізніше також проводилася гра - вправа «Веселий м'яч». Дітям пояснювали, що за отриману допомогу чи підтримку від однолітка доречно висловити вдячність. Дітей ознайомлювали, що вдячність можна висловити по-різному. У процесі виконання вправи діти по черзі кидали м'яч один одному. При цьому, той хто кидав, висловлював вдячність, а той, хто отримував м'яч повторював слова, що були сказані попередньою дитиною.

Під час гри використовуються такі форми висловлення вдячності: спасибі; дякую тобі; я вдячний тобі (за що); «від щирого серця дякую...»; «я дуже вдячний...»; «я хочу подякувати тобі...».

Заняття закінчувалося релаксаційною вправою «Коло рук». Дітям, які трималися за руки, ми пропонували уявити вогник добра, ніжності і любові, які сяють у їхньому серці. Дітям пропонувалося уявити, що відбувається з вогником, коли вони доторкаються до руки свого товариша. Як посилюються теплі почуття, переходячи від однієї дитини до іншої. У кінці ми наголошували, що тепло, повертається до того, хто його дарує, але його стає більше і сяє воно яскравіше.

Паралельно із проведенням занять щоденно здійснювалася робота по наближенню дітей один до одного, пробудження уваги і турботи один до одного. Робота переважно здійснювалася у формі різноманітних колективних заходів, які передбачали охоплення усіх членів групи, або ж лише окремі

підгрупи учасників. З дітьми раннього віку, які відвідують нашу різновікову групу, переважна більшість заходів проводилася індивідуально. Як уже зазначалося, основна мета роботи з цією категорією дітей було стимулювання розвитку комунікативної потреби. Як відомо, сформована потреба виявляється у 4 критеріальних показниках: увага до партнера, позитивне ставлення до нього, бажання привертати увагу та чутливість до його відношення.

На початку нашої роботи у дітей раннього віку чітко простежувався лише перший показник потреби. Постійно, включаючи дітей у отримання підтримки від старших дітей, ми поступово досягли вияву другого критерію. Діти почали частіше щиро посміхатися іншим дітям, проявляти увагу до діяльності старших дітей, виявляли елементи наслідування їх дій. Все ж варто відзначити, що спроб привертати увагу партнерів у дітей раннього віку ми так і не зафіксували. На нашу думку, причиною відсутності цього типу поведінки є вікові особливості розвитку соціальної сфери дітей. Як відомо ці показники прояву потреби у рівних партнерах виникають лише після 2, 5 років життя. Тому наша робота сприяла інтенсифікації цього процесу, але ще могла дати наочний результат у зв'язку з особливостями вікового розвитку наших вихованців.

Працюючи над питанням згуртування дітей у різновіковій групі, ми долучали до цієї роботи і батьків наших вихованців. При цьому ми дотримувалися принципу акцентування уваги батьків на позитивні сторони стосунків між дітьми. Ми глибоко переконані, що батьки не повинні приймати участь у розборі проблемних чи конфліктних протистоянь між дітьми. Це функція працівників дошкільної установи. Батьки долучалися нами до програм роботи, зорієнтованих на перспективу. Їм пропонувалося вдома читати дітям художні твори про дружбу, взаємодопомогу, щедрість, з метою розширення уявлень дітей про доцільність побудови теплих стосунків з однолітками. Знання, отримані дітьми у процесі сімейних обговорень ми використовували потім у ході навчальних занять, закріплювали ці ідеї у процесі організації повсякденної взаємодії між дітьми.

Ми запрошували батьків до участі у організації святкових заходів та виконанні підготовчих робіт по прояву уваги дітей один до одного. Зокрема, батьки, за нашим проханням, допомагали дітям виготовити подарунки для своїх друзів, підготувати їм сюрпризи.

Після проведення розвивальних заходів ми повернулися до вивчення атмосфери нашої групи. Протягом 10 днів ми вивчали питання частоти виникнення конфліктних ситуацій у спілкуванні з дітьми, характер перебігу конфліктних ситуацій, частоту прояву різних форм турботи, допомоги і співчуття між дітьми, наявність протистоянь на основі вікового домінування.

Як показали спостереження кількість проблемних ситуацій, які виникали з різних причин у процесі взаємодії дітей особливо не змінилася у співставленні з констатуючим етапом дослідження. Необхідно враховувати, що більшість наших вихованців - це діти середнього дошкільного віку, для яких характерний інтенсивний пошук форм взаємодії з наявністю схильності до протистоянь. Все ж гострота конфліктних ситуацій явно знизилася. Діти не використовували силові форми впливу, не підвищували голос. Тому можна говорити про засвоєння дітьми більш продуктивного способу взаємодії у процесі вирішення проблем, що виникають у процесі ігрової діяльності.

Цінним, на нашу думку є і те, що діти частіше, ніж на початку роботи, робили спробу підтримати своїх товаришів, надати їм допомогу. Збільшилось чутливість дітей до пропозицій однолітків долучитися до спільних справ, зросла кількість дітей які з задоволенням почали відгукуватися на запрошення партнерів, незважаючи на наявність різниці у віці. Ми помітили, що у дітей частіше почало з'являтися прагнення привертати увагу партнерів, бажання долучатися до спільних справ. В цілому діти стали більш чутливими до емоційних станів партнерів.

Таким чином, на підставі отриманих результатів можна дійти висновку, що педагогічна стимуляція уваги дітей до соціальних партнерів підвищує рівень їх готовності до безконфліктної продуктивної взаємодії з дітьми різних вікових категорій. При налагодженій роботі по стимулюванню уваги дітей до партнера і

прояву турботи про інших вона забезпечує позитивні результати як для всієї різновікової спільноти, так і окремо взятої дитини, незалежно від її віку.

Отже, працюючи над питанням гармонізації стосунків у різновіковій групі, ми прагнули не скільки розвивати рефлексивні процеси дітей, скільки їхню цікавість до партнерів, уміння помічати бажання іншого, готовність йти йому на зустріч, незважаючи на вікові переваги чи особливості. Ми прагнули уникати завдань змагально-конкурентного типу, віддаючи перевагу тим формам роботи, які сприяли наближенню дітей один до одного.

Висновки до третього розділу

Враховуючи специфіку стосунків між дітьми у різновікових групах ми дійшли висновку, що питання педагогічного стимулювання, а іноді і коригування, процесів взаємодії між ними, повинні постійно знаходитися на контролі. Основною метою такого педагогічного впливу є підвищення продуктивності стосунків і їх гармонізація.

Питання педагогічного стимулювання стосунків між дітьми повинні вирішуватися як у процесі організованих занять, так і правильної організації основних режимних моментів життя у дошкільному закладі, перш за все, повноцінної організації прогулянок і ранкових прийомів.

При розробці програми стимулювання стосунків між дітьми необхідно дотримуватися певних принципів, серед яких одне із центральних місць належить принципу онтогенетично-вікового підходу.

У комплекс розвивальних засобів доречно включати систему взаємодоповнюючих прийомів, що мають чітку орієнтацію на формування соціальної компетентності дітей, розвитку основ їх емоційного та соціального інтелекту. Важливу функцію виконують вправи, які забезпечують виникнення спільних емоційних переживань.

Виконане дослідження засвідчило, що за умови постійного стимулювання уваги до партнерів покращується загальна атмосфера у групі, підвищується

чутливість дітей до проблем партнерів, розвиваються основи дитячої про соціальності.

ВИСНОВКИ

У системі дошкільної освіти традиційно представлені як гомогенні, так і інтегровані різновікові групи. Ставлення до цих груп у теорії і практиці дошкільного виховання досить суперечливе, оскільки вони мають як певні переваги, так і багато психологічних та педагогічних проблем. Одним із важливих питань, яке потребує постійного вивчення зі сторони психолого-педагогічної науки і практики, є аналіз специфічних особливостей соціального середовища, яке виникає у різновіковій дитячій спільноті та наслідків його детермінуючого впливу на особистісне становлення дитини. У період інтенсивного реформування системи дошкільної освіти в Україні та її глибинної модернізації великого значення набувають пошуки механізмів спілкування дошкільників у різновіковій групі. Аналіз наукової літератури засвідчує, що проблема стосунків у дитячих формальних групах належить до актуальних напрямків теоретичного і експериментального аналізу. Вона має історичні корені і зберігає свою значущість і в наш час. Значущими питаннями, які обговорюються є виокремлення загальних закономірностей виникнення і розвитку зв'язків між дітьми, їх особливості та детермінація. У вітчизняній педагогічній науці досить обмежена кількість робіт, що присвячена психолого-педагогічному аналізу стосунків дітей у різновіковій групі та їх педагогічному стимулюванню. (О.В.Вовчик-Блакитна, Т.В.Сенько, Ю.А.Приходько). Методичні рекомендації презентовані у роботах Л.Врочинської, Т.М.Демченко, О.В.Тимофєєвої, А.М.Михайлової. Аналітичний огляд вивчення проблеми взаємодії дітей у різновіковій групі у зарубіжній літературі виконаний у дослідженні Л.А.Парамонової.

Різнорікова група забезпечує інші умови, зміст і форми взаємодії між дітьми. Вона має величезний потенціал у вихованні таких рис характеру дитини як толерантність, емпатійність, здатність рахуватися з іншим і співпрацювати з ними. Старші діти у таких групах отримують можливість сформувати первинні гуманістичні установки щодо молодших, навчитися доглядати і опікуватися

слабшими. Натомість молодші діти, будучи включеними у більш складну систему відносин, отримують можливість більш прискореного соціального і інтелектуального розвитку. Проблемними питаннями різновікових груп є прояви утисків між дітьми. Старші діти ображають молодших, притісняють їх. Без належної уваги зі сторони педагога це може призвести до розгортання несприятливих тенденцій у життєдіяльності групи та викликати розбалансування емоційного благополуччя кожного із вихованців.

У педагогічній науці вивчення стосунків здійснюється із визнанням наявності у системі комунікативних зв'язків двох начал: предметного і особистісного (В.Бутенко, М.Лісіна, О.Смирнова, В.Холмогорова). Предметний принцип сприйняття іншого передбачає оцінку окремих якостей партнера: його умінь, статусу, знань. Таке ставлення слугує самопізнанню. Воно сприяє виокремленню себе із соціального оточення, визначення меж свого Я. При цьому інша людина виступає як засіб самоспостереження, або ж як засіб досягнення своїх, часто егоїстичних, цілей.

Особистісне начало визнається як цілісне суб'єктне сприйняття іншого як джерела його власних самовиявів, різноманітних переживань та форм активності. Саме таке ставлення, на думку вчених, породжує безоціночне прийняття іншого та викликає прагнення до співпраці, співчуття, продуктивної взаємодії. Ці два начала є необхідними і взаємодоповнюючими сторонами, властивими будь-яким міжособистісним відносинам, проте ступінь їх вираженості і змістовне наповнення можуть істотно відрізнятися (В.Бутенко, с.2)

Спілкування дітей різного віку загострює і стимулює як предметне, так і особистісне начала у сприйнятті партнера. Як доводить В. Бутенко характер міжособистісних відносин у різновіковій групі визначається стилем взаємодії вихователя з дітьми, створенням належних умов для їх співпраці і взаємодії.

Проведене дослідження дозволило виявити *чотири стилі* ставлень дітей до однолітків. Найтиповішим видом поведінкових і цільових стратегій є

зорієнтованість третини дітей різновікової групи на позитивну взаємодію з партнерами.

У той же час у нашій групі було виявлено підгрупу дітей із індіферентно-байдужим ставленням до інших. Такі стильові стратегії виявлені нами у наймолодших дітей, яким ще не виповнилося по 2 роки, тому це вікова закономірність, яка буде подолана у процесі вікового зростання.

Стурбованість викликають підгрупи дітей, у яких ми помітили схильність до маніпулювання іншими дітьми та ігнорування їх інтересів. У подальшому саме з цими дітьми ми будемо здійснювати розвивально-корекційні заходи та продовжувати виховну роботу з усіма дітьми для формування сприятливого психологічного клімату у групі.

Вивчення вибіркості у ставленні дітей один до одного показало, що найбільш неохоче діти запрошують до ігор тих однолітків, які ведуть себе по відношенню до інших зверхньо (обезцінюючий стиль) чи егоцентрично. Все ж за наявності у цих дітей розвинених ігрових умінь, породжує бажання однолітків гратися з ними. При цьому вікові характеристики суттєвої ролі у цьому процесі не відіграють.

Розвивальна програма «Рідний дім» сприяла покращенню психологічного клімату в групі, зближенню дітей, їх переорієнтації із слідування власним інтересам на врахування потреб і емоційних переживань партнерів різного віку.

Враховуючи специфіку стосунків між дітьми у різновікових групах ми дійшли висновку, що питання педагогічного стимулювання, а іноді і коригування, процесів взаємодії між ними, повинні постійно знаходитися на контролі. Основною метою такого педагогічного впливу є підвищення продуктивності стосунків і їх гармонізація.

Розвивальна робота вплинула на підвищення здатності дітей до взаємодії з різними за віком партнерами. Вона забезпечила ріст просоціальних форм взаємодії між дітьми. В результаті проведеної роботи зросла кількість дітей, які із задоволенням почали відгукуватися на запрошення партнерів, незважаючи на

наявність різниці у віці; у дітей частіше почало з'являтися прагнення привертати увагу партнерів, бажання долучатися до спільних справ. В цілому, діти стали більш чутливими до емоційних станів партнерів, їх намірів та справ.

Як показали спостереження, кількість проблемних ситуацій у взаємодії дітей суттєво не змінилися у зіставленні з констатуючим експериментом, все ж гострота конфліктних протистоянь знизилася. Тому можна говорити про засвоєння дітьми більш продуктивного способу взаємодії у процесі вирішення проблем, що виникають у процесі ігрової діяльності.

Отже, педагогічне стимулювання стосунків між дітьми є обов'язковим напрямком роботи вихователів дошкільного закладу і повинно охоплювати різні форми роботи з дітьми, реалізовуватися у процесі здійснення різних режимних моментів. Важливою умовою розвитку готовності дітей до співжиття у різновіковій спільноті є залучення до роботи їхніх батьків. Участь авторитетних дорослих у формуванні соціальних компетенцій дитини забезпечує формування більш сприятливого клімату у інтегральній дитячій спільноті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. пособ. / Г.С.Абрамова. – М.: Академический проект, 2001. – 704 с.
2. Авраменкова В.В. Сорадование и сострадание в детской картине мира / В.В. Авраменкова. – М.: ЭКО, 1999.
3. Авраменкова В.В. Социальная психология детства: Развитие отношений ребенка в детской субкультуре / В.В. Авраменкова. – М.-Воронеж: НПО МОДЭК, 2000. – 412 с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология: Учеб. для вузов / Г.С. Андреева. – М.: МГУ, 2002. – 420 с.
5. Анохин Е. В. Психолого-педагогические особенности детских разновозрастных объединений / Е.В. Анохин. – Сумы, 1998. – 43 с.
6. Антонова Т. В. Особенности общения старших дошкольников со сверстниками / Т.В. Антонова // Дошкольное воспитание. – 1995. – № 10. – С. 34-38.
7. Арестова О. Н. О соотношении физических и смысловых параметров коммуникативного пространства / О.Н. Арестова, И.А. Пахомов // Вопросы психологии. – 2002. – № 2. – С. 112-123.
8. Арушанова А. Организация диалогического общения дошкольников со сверстниками / А. Арушанова // Дошкольное воспитание. – 2011. – № 5. – С. 51-59.
9. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні. – К.: Ред. журн. «Дошкільне виховання», – 1999. – 62 с.
10. Бех І. Д. Виховання особистості / І.Д.Бех. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
11. Бобрикова Н. П. Организация работы по социализации детей в разновозрастной группе дошкольного образовательного учреждения посредством игровой деятельности / Н.П.Бобрикова // Молодой ученый. – 2015. – №24. – С. 924-926.

12. Богуш А.М. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / А.М.Богуш, Л.О. Варениця. – Луганськ «Альма-матер» – 2006. – С.34-38.
13. Бутенко В. Н. Особенности межличностных отношений в разновозрастных группах дошкольников : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 .– Москва, 2007 – 140 с.
14. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 418 с.
15. Волянська О.В., Ніколаєвська А.М. Соціальна психологія / О.В.Волянська, А.М. Ніколаєвська. – Харків: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. – 160 с.
16. Врочинська Л.І. Виховання гуманної поведінки дітей старшого дошкільного віку у процесі взаємодії дошкільного навчального закладу і сім'ї. – автореф. дис. ... канд. пед. наук . – Київ, 2008.
17. Гавриш Н. Як навчити серце добра і любові?: моральне виховання в дитсадку. /Н.Гавриш. – Джміль. 2012. №3(63). С.8–10., с. 5.
18. Гаврилюк С. М. Педагогічна ефективність театралізованої діяльності дітей різного віку в навчально-виховному комплексі “школа: дошкільний навчальний заклад” / С.М. Гаврилюк // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук.зб. / УДПУ ім. П. Тичини. – К.: Наук. світ, 2004. – Вип. 9. – С. 202-208.
19. Герасимова, Е.Н. Педагогические основы построения образовательного процесса в разновозрастных группах детского сада [Текст]: дисс. ... д. п. н. / Е.Н. Герасимова. – СПб.: Питер, 2002. – 339 с.
20. Герасимова Е. Особенности взаимодействий дошкольников в разновозрастной группе / Е. Герасимова // Дошкольное воспитание. – 2002. – № 1. – С. 44-47.
21. Главник О. П. До проблеми сімейного виховання: гендерний аспект /О.П. Главник // Проблеми загальної та педагогічної психології: [Зб. наук. пр.

ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка]. – К., 2003. – Т. 5. – Ч. 6. – С. 46-54.

22. Головань Н.О. Особливості спілкування і відособлення у першокласників / Н.О.Головань // Психологія: Респ. наук. метод. зб. Вип. 37 – К.: 2001, с.61-68.

23. Гударева О.В. Особенности игровой деятельности современных дошкольников / О.В.Гударева // Журнал прикладной психологии. – М.: Изда-во Дом “ЭКО”, 2003. – № 2. – С. 51-54.

24. Доманюк О. М. Підготовка майбутніх вихователів до формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку. :дис. ... канд. пед. наук. – Івано-Франківськ, 2019.

25. Заболоцька С. І. Психологічні умови розвитку моральних форм поведінки у навчально-ігровій діяльності дошкільників : атореф дис. ...канд. наук . / С.І.Заболоцька. – Дрогобич – 2013 . – С.132.

26. Закон України “Про дошкільну освіту” // Дошкільне виховання. – 2001. – 56 с.

27. Знаков В. В. Половые, гендерные и личностные различия в понимании моральной дилеммы /В.В. Знаков // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25. – № 1. С. 41-51.

28. Иванова Н.В. Формирование социального пространства отношений ребенка в дошкольном образовательном учреждении: Учеб. пособие. / Н.В.Иванов – Череповец: ЧГУ, 2002. – 150 с.

29. Коваленко О.Г. Атракція як феномен між особистісного спілкування /О.Г.Коваленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №2. – с.44-47.

30. Коломинский Я.Л. Социальная психология школьного класса /Я.Л.Коломинский. – Минск, 1997.

31. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: Підручник / М.Н. Корнєв, А.Б.Коваленко – К.: Вища школа, 1995. – 303 с.

32. Корчакова Н.В. Вікова генеза просоціальності особистості / Н.В.Корчакова. – Волинські обереги, 2017.
33. Корчакова Н.В. Стежинами добра / Н.В.Корчакова. – Волинські обереги, 2017.
34. Кулагина И.Ю. Возрастная психология : Развитие ребенка от рождения до 17 лет / И.Ю.Калинина. – М.: Изд УРАО, 1997. – 175 с.
35. Кузьменко В. У. За віком і за інтересами (комплектування різновікових груп) /В.У.Кузьменко // Дошкільне виховання.–2000. – № 7. – С. 19-20.
36. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років. Монографія/ В.У.Кузьменко.– К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 354 с.
37. Кульчицкая Е. И. Развитие чувств и эмоций у детей раннего и дошкольного возраста / Е.И.Кульчицкая: Дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. – К., 1996. – 483 с.
38. Лисина И.И. Проблемы онтогенеза общения / М.И.Лисина. – М.: Педагогика, 1996. – 143 с.
39. Майерс Д. Социальная психология / Д.Майерс. – 7-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 794 с.
40. Малахова О. В. Методика визначення рівнів соціалізованості молодших школярів у контексті ровесницьких стосунків / О.В.Малахова // Наука і освіта. – 2006. – № 1–2. – С. 112 – 115.
41. Малахова О. В. Проблема ровесницьких стосунків дітей молодшого шкільного віку очима дорослого співтовариства / О.В.Малахова // Гуманітарні науки. – 2006. – № 1. – С. 104 – 108.
42. Малахова О.Особенности межличностных отношений в разновозрастной группе дошкольников: <https://nsportal.ru/detskii-sad/vospitatelnaya-rabota/2014/10/16/osobennosti-mezhlichnostnykh-otnosheniy-v>).

43. Михальська С. А. Готовність дітей дошкільного віку до взаємодії з дітьми з особливими потребами: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v4/i15/11.pdf>].
44. Мудрик А.В. Социализация человека [Текст] / А.В. Мудрик. – М.: Академия, 2004. 189 с.
45. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений /Н.Н.Обозов . – Киев : Наука, 2006. 191 с.
46. Общение, личность и психика ребенка // под ред. А. Г. Рузская. – М.: Воронеж: НПО “МЛДЭК”, 1997. – 384 с.
47. Орбан-Лембрик Л.Е Соціальна психологія / Л.Е.Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 446с.
48. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в дитячому віці: Монографія / Р.В.Павелків. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 270 с.
49. Паласевич І.Л. Дошкільний педагог як організатор міжособистісної взаємодії дітей різновікової групи / І.Л.Паласевич // Наукові записки кафедри педагогіки Випуск XXXIV Харків – 2014 . – С.184-191.
50. Печенко І. П. Різновікова взаємодія вихованців комплексу “школа – дошкільний навчальний заклад” як чинник соціалізації / І.П.Печенко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: [Наук. зб./ УДПУ ім. П. Тичини]. – К.: Науковий світ, 2004. – Вип. 9. – С. 193-197.
51. Піроженко Т. О. Мовленнєвий розвиток дитини дошкільного віку / Т.О.Піроженко // Актуальні проблеми сучасної української психології: [Наук. записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка]. – К.: Нора–Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 281-285.
52. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещеряков. – М.: Педагогика-пресс, 2001.– С. 232.
53. Психологический словарь / под ред. А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Политиздат, 1990. – С. 224.

54. Приходько Ю.А. Формирование положительного эмоционального отношения детей друг к другу в процессе совместной деятельности / Приходько Ю.А. [Текст]: автореф. дис. ...к. психол. н. – Киев: Б.И., 1980. – 25 с.
55. Рабочая книга практического психолога: Пособие для специалистов, работающих с персоналом / Под ред. А.А.Бодалева, А.А.Деркача, Л.Г.Лаптева. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 640с.
56. Развитие общения у дошкольников / Под ред. А.В. Запорожца, М.И. Лисиной. – М.: Академия, 1998. – 96 с.
57. Реан А.А. Социальная педагогическая психология: Учеб. пособ. / А.А.Реан, Я.Л.Коломинский – СПб.: Питер, 2000. – 416 с.
58. Репина Т.А. Социально-психологическая характеристика группы детского сада /Т.А.Репина – М.: Педагогика,1998. - 137с.
59. Русан Л. Різновікова група в дитячому садку / Л. Русан, Г. Колосінська. – К. : Шкільний світ, 2007. – 128 с.
60. Семиченко В. А. Психология общения / В.А.Семиченко. – К.: Магістр, 1997. – 152 с.
61. Сергеева С. В. О профессиональной значимости особенностей общения / С.В.Сергеева, М. Г. Субханкулов // Исследование общения и индивидуальных различий. – Алма-Ата, 1996. – С. 477-479.
62. Смирнова Е. О. Отношение популярных и непопулярных дошкольников к сверстникам / Смирнова Е. О. Колягина Е. В. // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 50-60.
63. Смирнова Е. О. Особенности общения с дошкольниками / Е. О. Смирнова – М.: Издательский центр “Академия”, 2000. – 160 с.
64. Смольникова Г.В. Особливості спілкування молодших і старших дошкільників в різних видах діяльності / Г.В. Смольникова // Актуальні проблеми психології. Т. IV. Психологія розвитку дошкільника. Випуск 2: [Зб. наук. статей / ред. С.Д. Максименка, С.Є. Кулачківської]. – К. : Нора-прінт, 2004. – С. 103 – 108.

65. Соковкин В. М. Сознание и общение / В.М. Соковкин. – Фрунзе: Илим, 1998. – С. 10-11.
66. Столяренко О.Б. Роль різновікових взаємовідносин у розвитку особистості молодшого школяра / О.Б. Столяренко // Проблеми сучасної психології. – 2009. – Випуск 4. . – С408-427.
67. Сухорукова Г. Методика формування дружніх стосунків між дітьми старшого дошкільного віку в колективній образотворчій діяльності / Г. Сухорукова, О. Гайдамака file:///C:/Users/User/Downloads/Vird_2014_35_21.pdf.
68. Тарасюк Л.М. Особливості становлення міжособистісної взаємодії дітей дошкільного віку / Тарасюк Л.М. // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України Проблеми сучасної психології. – 2014. – Випуск 24 . – С646-658.
69. Федосова В. В. Формирование микроклимата в разновозрастной группе детского сада посредством коррекции детского манипулирования: к постановке вопроса / В.В.Федосова, С.В.Маркова // Молодой ученый . – 2019 . – №8 . – С. 193-196.
70. Швачко О.В. Соціальна психологія: Навч. посіб / О.В.Швачко.– К: Вища школа, 2002. – 111 с.
71. Шибутани Т. Социальная психология / Т.Шибутани. – Ростов-на Дону: Феникс, 2002. – 554 с.
72. Якименко Л. Дитина в колективі однолітків: соціальний аспект підготовки до школи / Л.Якименко // Дошкільне виховання . – 2012 . – № 6. – С. 8–11.
73. Ясин В. А. Развивающий потенциал разновозрастных групп детского сада / В.А.Ясин // Образование и наука. – 2006 . – № 5 . – С.27–33.
74. Mixing children across age groups : <https://kreedology.com/mixing-children-across-age-groups/>

75. Justice L.M. Does mixing age groups in early childhood education settings support children's language development? / L.M. Justice //Journal Applied Developmental Science . – Vol.23 . – 2019 . – Issue 3.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Таблиця 1. Показники соціометричних виборів у залежності від індивідуального типу ставлень

Види ставлень до однолітків у різновіковій групі	Середні показники виборів (у балах)			
	на роль помічника	на роль гостя	показники відмов взяти у подорож	залишений на березі
індиферентно-байдужий	0	1	3,3	8,8
обезцінюючий	2,7	7,0	8,0	5,0
егоцентричний	1,9	5,7	4,9	4,3 15
із схильністю до співпраці	5,2	15,3	0	0,6

**Комплекс ігор, для дітей дошкільного віку,
що виховуються у різновіковій групі
(за Н.Бобриковою)**

	Назва гри	Завдання гри
Гра 1.	Роздувайся кулька	Навчити дитину послідовному виконанню двох ролей – того, хто запрошує і запрошеного, дати можливість відчувати увагу інших дітей і самому проявити це увагу
Гра 2.	Каруселі	Навчити дітей узгоджувати свої рухи один з одним і з ритмом тексту, що дуже корисно для розвитку слухової уваги і управління рухами.
Гра 3	Ляльки танцюють	Навчити дітей виконувати ігрові дії по черзі, невеликими групами. Поведінка дітей в грі регулюється певними вимогами. Гра організовує поведінку дітей у спільній діяльності, вчить користуватися загальними іграшками, передавати їх один одному.
Гра 4.	По доріжці Валя йшла	Розвивати у дітей активну увагу. Центральним моментом гри є вибір партнера, який здійснюється дитиною самостійно і служить засобом вираження своєї переваги і симпатії до однолітків
Гра 5.	Салочки- догонялочки	Виховання у дітей сміливості, здатності мобілізуватися і уникнути небезпеки
Гра 6.	Пусте місце	Формування вольових якостей і навичок саморегуляції
Гра 7.	Лисиця і гуси	Виховання у дітей організованості, вміння керувати своєю поведінкою в колективі.
Гра 8.	Хто раніше дійде до прапорця?	Виховання витримки і вміння керувати собою
Гра 9.	Що я чую?	Розвинути вміння прислухатися до оточуючих звуків, цілеспрямовано сприймати і розрізняти їх

Гра 10.	Хто розбудив ведмежатко?	Навчити дітей прислухатися до оточуючих звуків, цілеспрямовано сприймати і розрізняти їх
Гра 11.	Дізнайся про мене	Формування цілеспрямованого сприйняття звуків. Ця гра складніше попередньої, так як тут дітям потрібно буде не тільки розпізнати голос дитини, а й визначити, яка іграшка видає той чи інший звук
Гра 12.	Звукові загадки	Розвиток усвідомленого розрізнення і відтворення звуку, що є новим кроком у розвитку слухового сприйняття. Ігрова ситуація і завдання добре знайомі дітям. Новим для них є тип партнерства (активна роль виконується невеликими групами)
Гра 13.	Зустрічайте гостей	Навчити дітей виділяти звук серед інших і сприймати його як сигнал якої-небудь дії або події
Гра 14.	Раз, два, три - говори!	Навчити дітей виділяти кілька різних умов виконання завдання і враховувати їх при виконанні ігрових дій. Одні з цих умов вимагають пізнавальної активності, а інші - вольових зусиль
Гра 15	Відгадай!	Розвиток у дітей цілісних уявлень про навколишні предмети. Цілісне уявлення включає в себе не тільки зовнішні ознаки предмета, але і його призначення